

अर्वाचीन मराठी वाङ्मय.

गणेश रंगनाथ दंडवते,

अर्वाचीन मराठी वाङ्मय.

मध्यकाल.

पूर्वांश, (१८५७-१८८५)

संपादक आणि प्रकाशक.
गणेश रंगनाथ दंडवते,
लायब्रेरियन, सेंट्रल लायब्ररी,

बडोदें.

१९२४.

किंमत १० आणे.

हे पुस्तक बडोदे-“ आर्यसुधारक ” प्रेस माथे मणीभाई मथुरभाई गुप्त
यांनी प्रकाशका करितां छापिले. ता. १८-१२-२४.

प्रस्तावना.

येथील सेटूल लायब्ररीचे रा. दंडवते यांच्या एका अधिक विस्तृत प्रमाणावर अंगीकारिलेल्या प्रयत्नांचा अश म्हणून हे लहानसे पुस्तक वाचकांस व प्रौढ विद्यार्थिवासां सादर करतांना मला आनंद वाटत आहे. ग्रंथकर्त्यांचा उद्देश मराठी गद्य वाङ्मयाचा प्रथमपामून आजतागायत इतिहास लिहिण्याचा असून त्यांनी येथील महाविचार त्रैमासिकाच्या आगस्ट १९२४ च्या अंकांत स. १८०५ ते १८६० या कालांतील वाङ्मयाचे अंशतः विवेचन केले आहे. असे अद्यतां त्यांनी १८५७ ते १८८५ पर्यंतचा मधलाच भाग प्रथम कां प्रसिद्ध केला, अशी शंका येणे जरूर आहे. त्याचे उत्तर एवढेच की, कांहीं व्यावहारिक दृष्टि मनात धरून त्यांनी हा मधलाच भाग प्रथम प्रसिद्ध केला आहे, कारण हा काळ सन १९०५ च्या जी. ए. च्या परिक्षेस नेमिला आहे.

आतांपर्यंत गद्य वाङ्मयाचे विवेचन करणारी दोनच पुस्तके झाली आहेत एक रा. रामभाऊ जोशांचे वाङ्मय विवेचन व दुसरे प्रो. पोतदारांचा इंग्रजी गद्याचा मराठी अवतार. यांपैकी दुसरे विस्तृत व मनोहर झाले आहे. तथापि त्यात माहितीची भर टाकण्यास वाव आहे. वरील दोन्ही पुस्तकांत १८१८ ते १८७० पर्यंतचा गद्येतिहास आहे. या पुस्तकाच्या प्रस्तुत भागांस वंडाच्या काळापामून चिपळूणकराच्या मृत्यूपर्यंतच्या काळापर्यंतच्या मर्यादा घातल्या आहेत.

१८५७ साली आपल्या वाङ्मयाची स्थिति शोचनीय होती हे तर प्रसिद्धच आहे. जुन्या अभिजात कवींचा पौराणिक कथांचा काव्याकूट थांबला होता, मराठ्यांचे पराक्रम थांबल्याने शाहिरांची उफणतुणणी बंद पडू लागली, व इंग्रजी शिक्षणाचा फैलाव फारसा झालेला नसल्याने इंग्रजी वळणाचे वाङ्मय मोठ्या प्रमाणावर अजून निर्माण होऊं लागलें नव्हते. तथापि प्रत्यक्ष वाङ्मय निर्मिती इतकीच महत्त्वाची कांहीं कायें या काळपर्यंत होऊन गेली व ती म्हणजे मराठी कौश, व्याकरण व टाइप हीं होत. त्याचप्रमाणे नियतकालिकांचा प्रचार याच काळांत प्रथम सुरू झाला.

सन १८५७ पर्यंत नवाज-या घास्सा मराठी गद्य ग्रंथ विष्णू लाल नाहीं म्हटलें तरी चालेल. गद्यलेखनाची कला आपली इंग्रजीपसून उचलली व अद्याप

तीत आमच्या गुह्येच्या दहाव्या दिशानेही आम्ही प्रवीण झालो नाही प्र
 प्रथम आमचा काळ निरनिगळ्या पाश्चात्त शस्त्रांचो मृतत्वे शिकण्यांतच जावा
 हे सद्दृष्टिक आहे. ईंग्रजी अमदानी मुद्द झाल्याममून वडापथेतच्या काळांत बालो-
 पयोगी वडमथोपत्तींत दिवस खर्च झाले. प्रो. पोतदासांस ही गोष्ट आम्हास लनि-
 रवांगी झाली, असें वाटते. (त्यांचा ' अवतार—उपो. पा ५ पदा) पण मला
 तसें वाटत नाही. नूतन विचार, नूतन ज्ञान, नूतन मनाभावना व नूतन संस्कार
 यांच्या योगे आमच्या समाजाचा हा पुनजन्म झालेला आहे व या जन्माच्या
 बाल्यावस्थेत प्रौढ सारस्वत निर्माण होणे कठीण होते. असो.

वरील विवेचनावरून स. १८५७ ते १८८५ या काळाचे महत्त्व सहज लक्षांत
 येईल. रा दंतवते याच्या पुस्तकाच्या या भागांतील उणिवाची त्यांस जाणीव असून
 त्या ते पुढील भागात भरून काढितील असे वाचकांस आश्वासन देऊन ही प्रस्ता-
 वना पूर्ण करितो.

बडोदा कॉलेज.

ता ६-१२-२४.

}

चिंतामण विनायक जोशी.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मय.

(सन १८५७-१८८५)

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयास तरुण बनविण्याचें श्रेय व्यक्तीकडे नसून ते अर्वाचीन शिक्षणाकडे जातें. ज्या दिवशी या शिक्षणाची मुहुर्तमेढ रोवली तो दिवसच ज्याने ती रोवली ती व्यक्ति अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासांत सस्मरणीय आहे. ही भाग्यवान् व्यक्ति एल्फिन्स्टन साहेब होय. सन १८१८ सालीं एल्फिन्स्टन साहेबांच्या कारकिर्दीत महाराष्ट्राच्या आचार-स्वातंत्र्याच लोप होऊन याच साहेबांच्या कारकिर्दीत पुढे सन १८२२ सालीं महाराष्ट्राच्या विचार-स्वातंत्र्याचा बाबा पडावयाचा होता. पहिल्या गोष्टीमुळे आपणास हळहळीं लागल्यास दुसऱ्याच्या वेणगीनें एल्फिन्स्टन साहेबाने आपणास उपकृत करून ठेवले आहे ही गोष्ट महाराष्ट्रास विसरणें केव्हांही शक्य नाही. नव्हे-याच विचारस्वातंत्र्याचे बळावर आमचें गेलेले आचार स्वातंत्र्य आम्हांस फिरून मिळविण्यासारखें करण्याची श्रेष्ठ अपेक्षा यानें ठेवली होती, ही गोष्ट साहेब मजकुरास खरोखरीच भूषणावह आहे.* आणि सन १८२२ तील ही त्याची अपेक्षा सन १९२२ सालीं थोडीबहुत सिद्धीस गेलेली पाहून एल्फिन्स्टनचें अनुमान बरोच बिनचूक होते हे प्रययास बेऊन आनंद वाःतो! असो.

* लेफ्टनंट ब्रिगज हे एकदां मॉॅट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टनच्या भेटीस गेले असतां जवळच नवीन छापलेली मराठी पुस्तके पडली होती. ती पाहून ब्रिगज यानें विचारलें कीं ' ही पुस्तके कशाला '? त्यावर एल्फिन्स्टन साहेबानें उत्तर केलें कीं " मराठे लोकांना सुशिक्षित करण्याला. पण लक्षांत ठेवा कीं हें सुशिक्षण म्हणजेच आम्ही आपलें चंबूगवाळें आंवरून परत युरोपांत जाण्याचा राजमार्ग ठरणार ! "

न. चि केळकरकृत लो टिळक यांचे चरित्र पृ. ६९.

परंतु आपल्या मराठी वाङ्मयानें नुस्तें जन्मास येणें पुरेमे नव्हतें व तसेच त्याच्या बाल्यकौमार्यावस्थेनेही ते प्रसंशापात्र होणे शक्य नव्हते. मराठी अक्षरांचे ठसे तयार झाले व त्यांच्या साहाय्याने दहावीस ग्रंथकारांची शंभर दोनशे मराठी पुस्तके छापून निघालीं एवढ्यानेच मराठी वाङ्मय कृतकृत्य होणें शक्य नव्हतें. जन्मास येऊन लालनपालन झाल्याप्रमाणें मराठी वाङ्मयास तरुण व्हावयास पाहिजे होतें. त्याच्या विकासानेच ते आतां शोभायमान दिसणार होतें. या वेळीं हिंदुस्थानांतील बंगाली, हिन्दी, तामिळ इत्यादि वाङ्मयें पुष्ट व सुदृढ बनत चाललीं असतां मराठी वाङ्मयाचें यापुढें कौमार्यातच गुरफटून राहणें त्यास कमीपणा आणणारें होतें. द्वाणूनच आम्ही द्वाणतो कीं जन्मास येण्यापेक्षां अर्वाचीन मराठी वाङ्मयास तारुण्य प्राप्त होणें ही गोष्ट अधिक महत्वाची आहे. यांत काय महत्वाचें आहे असें वाटणें शक्य आहे. परंतु पुष्कळ वेळीं असें होत नाही म्हणून याचे महत्त्व वाटते. जन्मास पुष्कळ गोष्टी येतात परंतु कांहीं कालानें त्या केवळ नामशेष होतात. ऐन उमेदीत येऊं पाहणारे प्राणी अदृश्य होतात ! सिद्धीस जाऊं पाहणारे वेत फमून जातात ! वहर येण्यास योग्य अशीं रौपटीं जळून जातात ! आणि काळजीनें घडविलेले मनाचे मनोरे वाळूचे ठरतात !— किंबहुना असें कोणते महत्कृत्य तडीस गेलें आहे कीं ज्याला निराशेचा एकही गोता खावा लागला नाही ?

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयासंबंधानेंही हीच गोष्ट प्रत्ययास येते. विद्याच्या कौमार्यकालाचें उल्लंघन करण्यास पन्नास वर्षांचा अवधि लागला व ते उल्लंघन करणः पूर्वीही त्यास एका अकल्पित भयंकर दिव्यांतून पार पडावें लागलें ! हे भयंकर दिव्य कोणतें ?

हे भयंकर दिव्य म्हणजे सन १८५७ सालचे शिपायांचें बंड होय. कारण ज्या विश्वविद्यालयाच्या व्यापक शिक्षणाचें महाद्वार सरकारानें या पूर्वी पहिल्यानेच उघडें करून हिंदुस्थानांतील इतर देशी वाङ्मयाप्रमाणें मराठी वाङ्मयाच्या अभ्युदयास गति देण्याचा उपक्रम केला ते द्वार, नेमक्या याच सालीं पेटलेल्या शिपायांच्या बंडांतील वणव्याच्या ठिणग्या वणव्याच्या जोरानें उडूं लागल्यामुळे, बंद होण्याची भीती सर्वत्र प्रतीत होत होती. आणि असें झालें असतें तर आपलें मराठी वाङ्मय कदाचित् जगच्याजागें विरामही पावले असते ! मग त्यास तारुण्य प्राप्त होण्याची वार्ताच कशाला ?

अर्वाचीन मराठी वाङ्मयास जन्म देणाऱ्या या अर्वाचीन शिक्षणाचा व त्यावर ऐनवेळीं आलेल्या संकटाचा इतिहास फार मनोरंजक आहे. त्याची यथातथ्य कल्पना होण्यास एका तज्ज्ञाचा पुढील अभिप्राय देणेंच योग्य आहे.

“ It is just a quarter of a century since the principle was laid down, by the Government of India in 1835, after long and important discussion that the grand object of the Government in connection with the education of the people of the country, should be the diffusion of European literature and of modern science. Loud was the opposition on the part of those who, with no lack of learning or ability and with many plausible appeals to old associations and the supposed predilections of the people advocated the cause of obsolete Oriental learning, and of ancient but fantastic science. The same results which were foretold as likely to flow from the abolition of Suttee, the same which, in more recent times, have been, I believe most unjustly, attributed to the permission of widows to marry again, and to the removal all forfeitures and disabilities by reason of change of religious belief—, were prophesied as likely to flow from the radical change in the national education. That change, however, was carried out, to the infinite advantage, I believe, of thousands who have since received the elements of an useful education and of millions more who will receive them, I trust in time to come. Ten years after that change—so much had education prospered under it—the Council of Education addressed the Court of Directors and suggested that the time had come when a University might be established with effects, at least in Bangal. But, nine years afterwards, in July 1854, a period ever memorable in the annals of Education in this country, the Court sent a Despatch which for the

breadth and comprehensiveness of its views, for the sagacity with which it availed itself of the experience of the past, and provided for the lofty tone of wisdom and benevolence which pervaded it, was probably not surpassed by any despatch that ever emanated from that great body, now numbered with the things that are past.

By that despatch, the Court directed the organization of Universities at Calcutta, Madras and Bombay. In pursuance of that despatch, in the first month of 1857, our (Calcutta) University was founded. All throughout India was peaceful, and every thing appeared to promise a prosperous course to the new University. It had not been founded six months when the mutinies broke out. Removed as we happily were, from the crash of arms, the mutinies had no direct effect upon our educational establishments in Bengal. But it was impossible that the indirect effect of such a storm should be not left even at those parts which were best sheltered and most remote from the centre of its fury..... Powerful minds in Europe took alarm : and mistaking as I believe they did, the causes of the fearful outbreak which deformed the fair face of the land they augured gloomily of the success of the plans of 1854, and thought it would be prudent and expedient to retrace the steps then taken... Surely at any other time those statesmen would have admitted that a system, announced in England in 1854, promulgated in India in 1855, matured, so far as the establishment of one university, in the first month of 1857, had

had no fair trial by the fifth month of 1857, when the mutiny broke upon us. " ×

परंतु असें व्हावयाचे नव्हतें. मराठी वाङ्मयाची भवितव्यता इतकी कनिष्ठ नव्हती. मे. एल्फिन्स्टन साहेब आणि मेजर कॅडी या मराठी भाषेच्या व मराठी वाङ्मयाच्या आद्य इंग्रज कैवाऱ्यांचें अथवा हरी केशवजी, बाळशाही जांभेकर, सदाशिव काशिनाथ छत्रे, दादोबा पांडुरंग, परशुरामपंत गोडबोले, कृष्णशाही चिपळुणकर, गोविंद नारायण माडगांवकर, भास्कर दामोदर पाळंदे, विष्णुबुवा ब्रम्हचारी, गणेश सदाशिव लेले, कृष्णशाही राजवाडे, व महादेवशाही कोल्हाटकर इत्यादि आद्यवाङ्मय प्रवर्तकांचें परिश्रम वायां जावयाचे नव्हते. लवकरच सर्वत्र शांतता नादूं लागली आणि अपकारक होऊं पाहणारे बंडाचे वावटळ मराठी वाङ्मयास पुढे उपकारकच झालें. कालपरतें आणि देशपरतें या किंवा अशा प्रसंगाचे परिणाम लोकस्थितीवर काय घडतात हें ठरविण्याचें हें स्थळ नव्हें व महाराष्ट्राचा या विचित्र घटनेशी कसा नाजुक संबंध पोंहचत होता, बाचीही येथे चर्चा करित बसण्याचें करण नाहीं. आम्हांस येथे येवढेंच दाखवायाचें आहे कीं, शांततास्थापनेनंतर असें प्रसंग वाङ्मय निष्पत्तीस पहिल्यानें कारणीभूत होतात. या एका घटनेवर देशी विदेशी सर्व भाषांत ग्रंथरचना झाली आहे. हिचा इतिहास तयार झाला आहे, हिच्यावर कित्येक कादंबऱ्या* आणि कवनें झालीं आहेत, इतकेच नव्हें तर या एका सत्तावन सालच्या बंडानंतर जुस्त्या आमच्या मराठी वाङ्मयांत बायकांचें बंड, पुरुषांचें बंड, तोतयाचें बंड, भिक्षुक-शाहीचें बंड, मुलांचें बंड इत्यादि दहा पांच बंडे झालीं आहेत ! असो.

× The Hon'ble Mr. William Ritchie, vice Chancellor of the Calcutta University, in his convocation address of the 6th. March 1860.

* विष्णु जनार्दन पटवर्धनकृत ' हंबीरराव आणि पुतळाबाई ' ही याच बंडावर दक्षिणाप्रांज कमेटीकडून प्रसिद्ध झालेली कादंबरी असून हिच्या संबंधाने म्यायमूर्ति रानडे यांनी " हंबीरराव नायक व पुतळाबाई नायिका यांचें वर्णन माझे मते फार चांगलें साधलें आहे. त्या उभयतांचें दाखविलेले गूण राष्ट्रास भूषण-दायक आहेत. हंबीररावाचें वर्णन बरेंच आहे. पण पुतळाबाईचें तर खचित फार उत्तम आहे व नानासाहेबांचें वर्णन यथायोग्य झालें आहे " असा आपला अभिप्राय दिला आहे.

बंदाचे वावटूळ नाहीसें होऊन पूर्णवत शांतता नाई लागल्यानें विश्वविद्यालयाच्या व्यापक व उच्च शिक्षणाचा लाभ सर्रास मिळण्याची बंदापूर्वी केलेली योजना अमलांत येऊन, अनुक्रमे कलकत्ता, मद्रास व मुंबई येथे विश्वविद्यालये स्थापण्यांत आली. मुंबई युनिव्हर्सिटी शेवटीं स्थापन झाली व तिचे पहिलें कॅम्पस सन १८६१ साली प्रसिद्ध झालें. सन १८५७ साली मुंबई युनिव्हर्सिटीची स्थापना झाल्यानंतर शाळा पाठशाळा याजवरील जुन्या पंडितांचा अधिकार संपून त्या युरोपियनांच्या हाताखाली देण्यांत आल्या. जुने पंडित निवळ मराठी जाणणारे झणून त्यांना संस्कृत ग्रंथांची भाषांतरें करण्याकडे भेमिले तरी कृष्णशास्त्री चिपळुणकर, केरोपंत छत्रे, महादेवशास्त्री कोल्हटकर यांच्या सारखे जे इंग्रजी भाषाही शिकले होते त्यांना प्रिन्सिपाल, रिपोर्टर, व क्युरेटर अशा वरिष्ठ प्रकारच्या जागा देण्यांत आल्या.

सन १८५९ साली मॅट्रिक्युलेशनची पहिली परीक्षा झाली. तेव्हांपासून महाराष्ट्राच्या सुशिक्षित लोकांच्या पहिल्या पिढीपासूनची माहिती मिळते. मॅट्रिक्युलेशनच्या या पहिल्या परिक्षेत मुंबईच्या शाळेतून रामकृष्णपंत भांडारकर, महादेव गोविंद रानडे, वामन आबाजी मोडक, महादेव नारायण परमानंद, खंडेराव खिमणाजी बेदरकर, बाळ मंगेश वागळे, व जनार्दन सखाराम गाडगीळ वगैरे मंडळी आणि पुण्याच्या शाळेतून बाबा गोखले, व्यंकटराव रामचंद्र व विष्णु बाळकृष्ण सोहनी वगैरे मंडळी पास झाली. सन १८६२ साली झालेल्या पहिल्या बी. ए. च्या परिक्षेत, पहिल्या वर्गांत महादेव गोविंद रानडे व रामकृष्णपंत भांडारकर आणि दुसऱ्या वर्गांत बाळ मंगेश वागळे व वामन आबाजी मोडक हे चार महाराष्ट्रीय गृहस्थ उत्तीर्ण झाले. पुढे सन १८६३ त ३, १८६४ त ५, १८६५ त ७, १८६६ त ७, व १८६७ त ११ गृहस्थ पास होऊन त्यांनी पहिल्या पांचव वर्षांत वरील चारांची संख्या चाळीस केली. नंतर १८६८ त २०, सन १८६९ त २ व सन १८७० त १८ मंडळी पास झाली व त्या योगाने वरील संख्येची पुन्हां दुप्पट होऊन पहिल्या आठ वर्षांत आमच्या पदवीधरांची संख्या ८० वर गेली.

मुंबई विश्वविद्यालयाच्या या पहिल्या आठ वर्षांच्या कारकिर्दीत बी. ए. च्या अभ्यासक्रमांत मराठी भाषेचा समावेश होता मॅट्रिकच्या मराठी परिक्षेसाठी धर्मशुरामपंत गोडबोले कृत नवनीत, महिपतिकृत भक्तिविजय, कृष्णशास्त्री चिपळुणकरकृत अनेकविद्यामूलतत्त्वसंग्रह व दासबोधाची कांहीं दशाके आणि बी. ए. च्या परिक्षेसाठी मंडलिककृत हिंदुस्थानचा इतिहास, विद्येचा उद्देश, लाभ आणि

अर्धाचीन मराठी वाङ्मय.

संतोष, सृष्टिजन्म ईश्वरज्ञान, व मुक्तेश्वर भोरोपतांची काहीं पर्वे नेमलेलीं असत. यावेळीं मराठी भाषेच्या परिक्षक मंडळीत पहिल्या पहिल्याने डॉ. विरसन, डॉ. ही, मेजर कॅडी वगैरे इंग्रज गृहस्थ व नंतर वि. ना. मंडलिक, दादोबा पांडुरंग, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर वगैरे एतद्देशीय गृहस्थ व त्या नंतर म. गो. रानडे, म. भो. कुंटे व वि. मा. पाठक वगैरे शब्दीधर नेमीत असत.

या आठ वर्षांत बरील ८० पदवीधरांपैकीं वामन आबाजी मोडक, खंडेराव चिमणाजी बेदरकर, रामचंद्र बिष्णु माडगांवकर, महादेव मोंरेश्वर कुंटे, केशव बापुजी बाळ, श्रीराम भिकाजी जठार, जनार्दन सखाराम गाडगीळ, बळवंत सिताराम नाईक, काशिनाथ रामचंद्र गोडबोले, रामचंद्र गोविंद ओक, नारायण विनायक साठे, बळवंत भिकाजी वखारकर, महादेव चिमणाजी आपटे, कृष्णराव गोपाळ देशमुख, सीताराम विश्वनाथ पटवर्धन, कृष्णराव अंतोबा चेंबुरकर, सदाशिव विश्वनाथ धुरंधर, नरहर गदाधर फडके, दामोदर भिकाजी जठार, रामचंद्र गोविंद भनगळ, आनंदराव सखाराम बर्वे, हरि भागवत केसकर व बाळाजी बापूजी साने इत्यादि तेवीस गृहस्थ मराठी भाषा घेऊन बी. ए. ची परिक्षा पास झाले.

सन १८६२ सालीं झालेल्या बी. ए. च्या परिक्षेत मराठीचे परीक्षक डॉ. विरसन व डॉ. ही या आंग्ल पंडितांनीं मराठीचा पुढील नमूनेदार परिभाषा भाषांतराकरितां दिला आहे.

“ जर घड्याळाचा कांटा दिवसाचा तास दाखवितो आणि नियमाने आपल्या मार्गाने जातो असें आपण पाहिले तर आपण निश्चय करितों की त्या कात्राचा नियम करणारी जी कळा आहे ती कळा उत्पन्न करणारा कोणी कुशल प्राणी होता. या रीतीनें सूर्य चंद्र आणि दुसरे अंतरिक्षांतलें जड पदार्थ नियमित कालीं भ्रमण करितात. ऋतूचे भेद नियमाने उत्पन्न करितात, आणि जड विश्वास आयुष्य आणि एकरूपता देतात, असें जेव्हां आपण पाहातों तेव्हां ते सूर्यादिक एके मोठ्या कारणापासून अपार बुद्धीपासून, अपार शक्तीपासून, उत्पन्न झाले या विषयीं आपल्या मनांत शंका राहत नाही. जसें साफ न केलेल्या धातूचे कित्येक खरवरीत तुकडे मिळून आपाप चाकें आणि कमाणी होतील आणि आपाप जसें नियमित चमत्कारिक यंत्र पडले जाईल हे मानणे जसें असंभाव्य आहे, तसेच अंतरिक्षातील जडामध्ये अतिशय विश्वास, महिने व वर्षेही पुनः पुनः येतात यामध्ये जो चमत्कारिक बंदोबस्त अनुक्रम आणि एकरूपता दिसूं येतात ती कोणी तरी त्याप्रमाणें योजित्यावांचून होतात. असें मानणेही असंभाव्य आहे. ”

परंतु पुढे. पॅरिफ्रॉफ संपविष्याचें कारण नाही. जुन्या पीढीतांचा अधिकार संपूर्ण वाङ्मय नियमनाचें काम युरोपियन विद्वानाकडे गेल्यामुळें येथे मराठी भाषा अद्यापि कृत स्वरूपांत आपणास दिसत आहे हे उघड आहे. परंतु सुदैवाने ही अमबद्धा फार दिवस चालली नाही. आणि सुदैवानेच सन १८६२-६३ सालीं मराठी परिषदांचें काम माधवरावजी रानड्यांकडे आळें. आलेली ही कामगिरी त्यांनीं ताह्यात इतक्या उत्कृष्ट रितीनें बजाविली आहे की, महाराष्ट्र वाङ्मय घटनेच्या व नियमनाच्या पहिल्या प्रवर्तकांच्या जागीं ते शोभतात. सन १८६२-६३ सालीं झालेल्या मॅट्रिकच्या परिक्षेंत माधवरावजींनीं भाषांतराकरितां पुढील मजकूर दिला आहे:—

झोप.

“ आपणास न कळतां अज्ञानांस झोप लागते, हें ईश्वराच्या शहाणपणाचें प्रमाण होय. झोप लागण्याच्या प्रकाराचा विचार जर आपण करावयास लागलों, तर त्यानेंच झोपेंच निवारण होतें. आपण विचार करण्याचें काम सारे बंद केल्या-वांचून आपणास झोप लागवावयाची नाही. झोप न बोलावितां येने, ह्या अवस्थेंत विचाराचा कांहीं संबंध नाही.... ...

हा विचार अंमळ पुढें चालवून, झोप लागल्यावर आपली किती चमत्कारिक अवस्था होते ती पहा ! जागृत असतां जे जे पदार्थ आपण पाहतों ते ते पदार्थ माहींतसे होतात. आणि आपण जिवंत असून जिवंत आहों हे आपणास समजत नाही. हृदयाचे उडणे, रक्ताचें वाहणे, भक्षिल्याचें पचणे, निरनिराळ्या रसांचें उत्पन्न होणे, अशीं शारांतील सर्व कामें खळ न पडतां व अव्यवस्था न होतां यथास्थित चालतात. आपला जीवात्मा झोपेत अगदीं स्तब्ध, म्हणजे व्यापारशून्य होतो; आणि जागृत अवस्थेमध्ये जे विषय मनांत भिन्न भिन्न रूपांनीं भासत असतात, ते विषय जशी जशी झोप लागत जाते तसे तसे एकमेकांत मिसळत जातात. इंद्रियें मंद होत होत आपला व्यापार सोडितात. स्नायूंची गति मंद होतां होतां शेवटीं शरीराचा सर्व ऐच्छिक व्यापार बंद राहतो. एकूण झोपीं गेलेल्या मनुष्याची अवस्था सर्व प्रकारें चमत्कारिक आहे. तितकी चमत्कारिक दुसरी अवस्था मनुष्यास मिळण्याजोगी बहुतकरून एकच राहिली आहे. जो कोणी ह्या झोपेचा विचार करील त्याला त्या दुसऱ्या अवस्थेची आठवण होईलच होईल. ती दुसरी अवस्था कोणती म्हणाल तर महानिद्रा, म्हणजे मृत्यु होय. त्याच्या येण्याच्या पूर्वी आपण तयार असोवे; राहिलेल्या वेळाचें सार्थक्य करावे, आणि आपली चित्तें ज्ञानमार्गाकडे वळतील असा आपण आपल्या आयुष्याच्या दिवसांचा सुमार पहावा. ”

अर्वाचीन मराठी वाङ्मय

माधवरावजी रानडे यांचे मराठीवरील प्रेम अंतःकरणपूर्वक आणि दृढ होते. माधवरावजीकडून एखाद्या स्वतंत्र बहुमोल ग्रंथाची भर मराठीत पडली नाही, या मुद्यावर त्यांच्याकडे येणारे अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाचे शंकराचार्यत्व कांही लोक हिराऊन घेऊ पाहतात. परंतु ही त्यांना चूक आहे. कारण हा मुद्दा प्रहण केल्यास या मुद्यावर कै. कृष्णशास्त्री चिपळुणकर, कै. काशिनाथपंत छत्रे, हरि केशवजी वर्गरे विद्वानांसही अर्वाचीन मराठी वाङ्मयान्या जनकपदावरून खाली ओढता येईल. आम्हांस तर या वेळी रानड्यांकड आलेली जवाबदारी व त्यांनी ती ज्या रितीने बजाविली ती रीत, तसे करू देत नाहीं.

ज्ञानदेव आणि मुकुंदराज हे आमचे व्यासवात्मिकी असतील, दादोबा पांडुरंग आमचा पाणिनी आणि कृष्णशास्त्री चिपळुणकर आमचे जगन्नाथ-कालिदास अंशू शकतील, विष्णुशास्त्री चिपळुणकर आमचा ज्ञानदेव आणि राजवाडे गिवन धरता येतील, शंकर मोरो रानडे आमचा विव्हण आणि हातवळणे व जोशी कात्यायन ठरविता येतील तर कै. माधवरावजी रानडे हेही अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाचे शंकराचार्य खास होत. मराठी वाङ्मयान्या अभ्यासाची पद्धतगीर रीत पहिल्याने माधवरावजीनीच लावून दिली आणि अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाची पहिली मोज-दाद-मग ती इंग्रजीत कां अमेना-माधवरावजीनीच केली. हे काम त्यांनीं सरकारी हुकुमावरून मराठी ट्रान्सलेटर या नात्याने रान १८६६ त केले व त्या वेळीं मराठी वाङ्मयाविषयी त्यांनी पुढील प्रमाणे शेर दिले. “ सभ्याची मराठी भाषेचा स्थिती पुढील उत्कर्षाची मूक आहे आणि अर्वाचीन हिंदुस्थानातील सुप्रगल्भ भाषांमध्ये मराठीस पहिलेच स्थान थोड्याच काळांत मिळेल असा सर्वस्वी संभव दिसतो. ” सारांश, अर्वाचीन मराठी वाङ्मयावर रानड्यांचे उपकार अगणित आहेत व ते त्यास विसरणे केव्हांही शक्य नाही. किंवाहुना ” महाराष्ट्रातील तेज अनेक कारणांनीं सर्वस्वी नष्ट होऊन तो एक थड गोळा बनला असतां, त्यांत फिरून जिवंतपणाची ऊर्ज कशी येईल, व तो गोळा आपले हतपाय कसे हालवू लागेल याचा रात्र-विचार करून, आणि ते दुर्धर काम स्वतः अंगवर घेऊन त्याकारितां जिवापाड जर कोणी मेहनत केली अगेल तर ती प्रथम माधवरावजीनीच केली ” असे जे रानड्यांचे वैशिष्ट्य झणून लो. टिळकांनीं वर्णन केल्याचे केळकर सांगतात ते अयथार्थ आहे असे कोणास वाटेल ?

दुसरी मंडळीही माधवरावजीच्या फार मागे नव्हती. नव्हे-कित्येक त्यांची वरोवरी करीत होते तर कित्येक त्यांच्या पावलावर पाऊल टाकून महाराष्ट्र वाङ्मय

क्षेत्राचा मार्ग आक्रमीत होते, उदाहरणार्थ, पहिल्याने पदवीधरांचीच गोष्ट घ्या. सुबई युनिव्हर्सिटीच्या पहिल्या आठ वर्षांच्या कारकिर्दीत बी. ए. झालेल्या ८० गृहस्थांत ज्या २३ गृहस्थांनी मराठी भाषा घेऊन बी. ए. ची परीक्षा उत्तीर्ण केली व ज्यांचा या काळच्या वाङ्मयाशी विशेष संबंध येतो असे बरेच गृहस्थ आहेत. तथापि त्यांतल्या त्यांत वामन आबाजी मोडक (१८३५)* महादेव मोरेश्वर कुंटे (१८३५) आबाजी विष्णु काथवटे (१८४६) आणि आनंदराव सखाराम बर्वे (१८४५) हीं नांवे आपणापुढे आपोआप उभी राहतात.

मराठी न घेतां संस्कृत किंवा दुसरी भाषा घेऊन पदवीधर झालेल्या या काळच्या दुसऱ्याहि कित्येक विद्वानांचे मराठीविषयीचे प्रयत्न चिरस्मरणीय झाले आहेत. अशा गृहस्थांत शंकर पांडुरंग पंडित (१८४०) अण्णा मोरेश्वर कुंटे (१८४४) शांताराम अनंत देसाई (?) कान्होवा रणछोडदास कीर्तिकर (१८४९) शंकर मोरो रानडे (१८५०) व विष्णुशास्त्री चिपळुणकर (१८५०) वगैरे मंडळी प्रमुख आहेत.

हे पदवीधरां संस्थाने झाले. परंतु या वेळीं उमळलेली साहित्यसेवेची ही लाट फक्त पदवीधरांसच स्फूर्ति देणारी होती असे नाही. पदवीधरांइतके इग्रजीचे ज्ञान मिळवून पदवीधरांपेक्षां जास्त साहित्यमेवा करणाऱ्या व अर्वाचीन मराठी वाङ्मयांस ललामभूत अशा अनेक व्यक्तींची नांवे आम्हांस देतां येतील. उदाहरणार्थ, सखाराम अर्जुन राऊत (१८३९), विनायक कोंडदेव ओक (१८४०), रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर (१८४३) गोविंद शंकर बापट (१८४४), जनार्दन वाळाजी मोडक (१८४५) कृष्णाजी पांडुरंग गाडगीळ (१८४७) वाळाजी प्रभाकर मोडक (१८४७) इत्यादि ग्रथकारांची; सोकर बापूजी त्रिलोकेकर (१८३६) विनायक जनार्दन कीर्तने (१८४०) व वळवंत पांडुरंग किलोस्कर (१८४३) इत्यादि नाटककारांची; सूर्यजी सदाशिव महात्म (१८३७), नारो केशव रिसवुड, लक्ष्मण मोरेश्वर हळवे, व केशव लक्ष्मण जोरवेकर सारख्या कादंबरीकारांची व नारायण हरी भागवत (१८४९) सारख्या प्रहसनकारांची; बजावा रामचंद्र प्रधान (१८३८) बापूसाहेब कुसुंदवाडकर (१८३८), पांडुरंगशास्त्री पारखी (१८४४) नारायण थोडदेव खांडेकर (१८४७) आणि विठ्ठल भगवंत लेंबे (१८५०) इत्यादि कवींची; पुरुषोत्तम गोविंद नाडकर्णी (१८४४) हरी माधव पंडित (१८४९) इत्यादि निबंधकारांची; अथवा तुकाराम तात्या पडवळ (१८३६),

* नांवापुढील आंकडे जन्मसालाचे (इ. स.) आहेत.

जावजी दादाजी चौधरी (१८३९) व रावजी श्रीधर गोंधळेकर (१८३१) या मुद्रणविश्वांतील यशस्वी कारखानदारांची नांवे आणि त्यांनी केलेली कामगिरी कोणास माहीत नाही ? तसेच जोतीबा फुले यांनी प्रारंभ केलेला ' सत्यशोध ' या कालातील नारायण मेधाजी लोखंडे (१८४९) धोंडीराम नामदेव, कृष्णराव भालेकर, गणपत सखाराम पाटील, डॉ. संतूजी रामजी लाड, माधवराव घाटवळ, दर्याजीराव थोरात, व भाऊ पाटील वगैरे मंडळींनी चालू ठेवला होता हे त्यांस भूषणावह नव्हतें असे कोण ह्याणेल ?

सन १८५७ ते सन १९१० पर्यंतचा कालच अर्वाचीन मराठी वाङ्मयेतिहासांतील अत्यंत महत्वाचा काल आहे. पहिल्या ४५-५० वर्षांशी दुसऱ्या ४५-५० वर्षांची तुलना केल्यास या दुसऱ्या कालांतील मराठीवाङ्मयाने गांठलेला पल्ला त्यास निःसंशय भूषणावह होता. ' अर्वाचीन मराठीवाङ्मय ' या प्रौढ नामाभिधानाची सार्थकता करणाऱ्या वाङ्मयाचा पाया या कालांत विशेष मजबूत झाला. हें काम यांतील जितकें पहिल्या पंचवीस वर्षांतील लेखकांकडून तितकेंच ते दुसऱ्या पंचवीस वर्षांतील लेखकांकडून झाले आहे. पहिल्या पंचवीस वर्षांतील लेखकांनी, पहिल्या पिढीतील ग्रंथकारांनी तयार केलेला अर्वाचीन मराठी वाङ्मयशकट ताज्या दमानें चालविण्यास सुरुवात केली न केली तोच दुसऱ्या पंचवीस वर्षांतील लेखकांनी त्यास विलक्षण वेगवान करण्याचें श्रेय घेतले व दोघांनी मिळून अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाचें सुंदर व गोजिरवाणें मंदिर उभे केलें.

वरील मंडळींचा समावेश या काळच्या साहित्य सेवकांच्या पहिल्या श्रेणीत होतो आणि या श्रेणीच्या साहित्यसेवेचा मध्यकाळ अदमासें सन १८५७ ते १८८५ हा धरतां येतो. हा काल जसा वाङ्मयेतिहासांत तसाच तो महाराष्ट्राच्या समाजेतिहासांतही संस्मरणीय आहे. किंबहुना या काळच्या वाङ्मयाविषयी महाराष्ट्राच्या तत्कालीन सामाजिक व राजकीय परिस्थितीसच जबाबदार धरणें योग्य होईल. या कालांत अखिल भारतवर्षांत व न्यांतल्यात्यांत महाराष्ट्रांत लोकसंग्रह अथवा लोकक्षोभ करणाऱ्या अनक घडामोडी झाल्या आहेत व या सर्व घडामोडींचें प्रतिबिंब या वेळच्या वाङ्मयांत स्पष्टपणे दिसून येतें. उदाहरणार्थ, सार्वजनिकसभा, राष्ट्रीयसभा या सारख्या सभांचो व आर्यसमाज, प्रार्थनासमाज व सत्यशोधकसमाज या सारख्या समाजांची स्थापना, न्यू इंग्लिश स्कूल, फर्ग्युसन कॉलेज व डेक्कन कॉलेज या सारख्या शिक्षण संस्थांची स्थापना, पुनर्विवाहाची व परदेशगमनाची चळवळ, निबंधमाला, केसरी व सुधारक यांसारख्या नियतकालिकांचा

अवतार सन १८७६-७७ सालांतील दुष्काळ व वासुदेव वळवंत फडके यांचे बंड श्री मल्हारराव गायकवाड यांची पदच्युति व श्री. सयाजीगव महाराजांचे राज्यारोहण, हिंदुस्थानांतील प्लेग, रॅडसाहेवांचा ग्वून पंडिता रमावाई आणि त्यांचे शारदासदन, शिवराजी उत्सव, गणपतीचे मेळे, राजद्रोहाचे खटले व लोकांची धरपकड इत्यादि गोष्टीस वाङ्मयापासून अलिप्त ठेवणे केवळ अशक्य होते.

भरतीच्या वेळी जशी पहिलीहून दुसरी व दुसरीहून तिसरी लाट अधिक जोरदार धूरवर जाणारी अगते व या क्रमांत भरती येते; त्याप्रमाणे मराठी वाङ्मयसेवेविषयी पहिल्या पिढीपेक्षा दुसरी पिढी अधिक जोमदार, त्याच्यहून पुढील पिढी अधिक स्वतंत्र विचाराची, तिच्याहून पुढील पिढीत स्वातंत्र्याच्या इच्छेबरोबर स्वार्थत्यागाची बुद्धि अधिक उदित झालेली अशी परंपरा दृष्टोत्पत्तीस येते. पहिल्या पिढीत आम्हांस थोडासा साक्रेटीय, थोडासा वन्यन व थोडासा शेक्सपियर माहीत झाला होता. परंतु विश्वविद्यालयाच्या व्यापक, उदार आणि उच्च शिक्षणाचा प्रचार अशिकाधिक होऊ लागतांच पाश्चात्य तत्त्ववेत्त्यांनीं, पाश्चात्य इतिहास वेत्त्यांनीं, पाश्चात्य समाजशास्त्रवेत्त्यांनीं पाश्चात्य कवींनीं आणि कादंबरीकारांनीं-सारांश, पाश्चात्य विचारपद्धतीनें आमच्या दुग्न्या व तिसऱ्या पिढीतील सुशिक्षितांच्या आचारविचारांत जबरदस्त परिवर्तन घडवून आणिले.

या परिवर्तनाचा परिणाम अर्वाचीन मराठी वाङ्मयावर फारच कल्याणकारक झाला; व बाल्यकौमार्यांत रसगोपन पावलेले त्यांचे स्नायु आतां कोठे बळकट दिसू लागले. व मिळालेल्या नवजीवनामुळे ते त्याम शोभेही लागले. वाल्यांतील वालिशनेस व कौमार्यांतील शालीनतेम आतां त्यास दुगारून द्यावे लागले. तारुण्याची धडाडी त्यास निर्भय करू लागल्यामुळे असाम्य असे त्यास आतां कांहींच वाटेनासे झाले, या वेळीं त्याची जवाबदारी वाढली, कर्तव्यक्षेत्र वाढले, महत्त्वाकांक्षा वाढली, अवलोकन शक्ति वाढली, स्वाभिमान वाढला इतकंच नव्हे तर यथेच्छ कोड पुरविणारे पालक मिळाल्यामुळे आतां आमच्या वाङ्मयाचे सर्वत्र प्रकार वाढले. आतां त्याची रुचि व रसिकता वाढली, त्याचीं सुख वाढली व तशीच दुःखेही वाढलीं. आतां ते क्षणांत एक आणि क्षणांत दुसरे कह लागले ! क्षणांत वेदांताचा गर्भास आव आणू लागले ! क्षणांत धर्मशास्त्र होऊ लागले ! क्षणांत माहिन्यचर्चा तर क्षणांत कव्यशास्त्र विनोद करू लागले ! क्षणांत इर्षा तर क्षणांत पश्चात्ताप पावू लागले ! क्षणांत ध्यानस्थ तर क्षणांत कर्तव्यदत्तर आणि क्षणांत किर्तव्यमद झाले तेही

याच कालांत. क्षणांत आपल्या प्रियेशी तें हितगुज करूं लागलें, क्षणांत तिच्या विग्रहामुळे तें रडूं लागलें आणि क्षणांत तिच्या पुनर्मीलनामुळे तें आतां आनंदू लागलें! सारांश, या कालच्या वाङ्मयास प्रत्येक क्षणां मिळणारी आंदोलनें आज आपणास आनंदानें डोलावयास लावतात. असो.

नामदार रानडे यांनीं सन १८६४ आखेर ६६१ छापील ग्रंथांची यादी केली. पुढें जानेवारी १८६५ पासून १८६७ जून आखेरची यादी कै. कृष्णशास्त्री चिपळुकर यांनी केली, तीत त्यांनीं २२७ नवीन ग्रंथ नोंदले. या नंतर पुढील सहा वर्षांतील नोंदीची माहिती मिळत नाही परंतु सन १८७४ पासून १८८५ पर्यंतच पुढील माहिती मिळते:—

साल.	नवीन ग्रंथ.	पुनः प्रकाशित.	भाषांतरें.	एकूण.
१८७४	१०१	३९	२०	१६०
१८७५	१२९	६७	१९	२१५
१८७६	१२७	९८	१२	२३७
१८७७	१४५	१००	१२	२५७
१८७८	१०४	७३	१८	१९५
१८७९	८०	१०६	२३	२०८
१८८०	१४१	१८५	१७	३४३
१८८१	११०	१०६	१२	२१८
१८८२	१४२	१५६	२८	३२६
१८८३	१५०	११२	४६	३०८
१८८४	१३६	१३४	४५	३१५
१८८५	२२१	२१७	४९	४८७
एकूण	१५८६	१३९२	३०१	३२७९

वरील संख्यांची वेरीज केली असतां असें दिसून येतें कीं, या बारा वर्षांत १५८६ नवीन मराठी ग्रंथ तयार झाले व ३०० भाषांतरें प्रसिद्ध झालीं आहेत. म्हणजे दर वर्षास सरासरी १२५ नवीन ग्रंथांची आणि २०-२५ भाषांतरांची भर मराठी ग्रंथसंग्रहांत पडली. शेंवटच्या आसनाकडे नजर दिली तर कांहीं चढउतार झाल्याचा प्रकार दिसतो. सन १८७४ साली विष्णुशास्त्री चिपळुणकर यांची निबंध-

माला जन्मास आली त्याचे दुसरे सान्नी ५६ ग्रंथांची चढ दिसते. त्यापैकी २८ नवीन ग्रंथ होते व २८ पुनर्मुद्रितांत होते, व भाषांतराच्या सदरांत एक कर्मा झाला. तथापि या सालापासून सन १९७७ पर्यंत सारखा चढ आहे. पुढे दुष्काळाच्या दोन सालांत ग्रंथांनाही दुष्काळ भोवला. पण हा तोटा १८८० साली भरून आला. पुन्हा १८८१ साली थोडा झोका वसला, तो १८८२ साली जो सांवरला तो सांवरला. या पुढे मग प्रत्येक वर्षी चढच आहे.

वरील कोष्टकांतील चौथ्या आसनाची वेरीज ३२७९ येते. या संख्येतून पुनरावृत्तीची संख्या (१३९२) व भाषांतर ग्रंथांची संख्या (३०२) वजा केली असतां निवळ नवीन ग्रंथ १५८१ राहिले. तसेच या कोष्टकावरून आणखी एक अनुमान निघते. ते हे की ग्रंथप्रकाशनाच्या दृष्टीने सन १८८५ हे साल सर्वांत श्रेष्ठ दिवते. या साली प्रत्येक आसनातील आंकडे वाकीच्या सालापेक्षा अधिक प्रमाणांत आहेत.

आतां या कालांतील वाङ्मय प्रवर्तकांचा, त्यांच्या कामगिरीचा आणि प्रसंगानुसार तिच्याविषयीच्या लोकमताचा कालानुक्रमेच परिचय करून घेऊं, म्हणजे त्या बरोबरच या कालांतील वाङ्मयाचे स्वरूपही अधिक स्पष्ट होईल.

१ महादेव मोरेश्वर कुंटे [१८३५-१८८८] “ हे लोकप्रसिद्ध वक्ते, आणि कवी साताऱ्याजवळ कृष्णातिरी श्रीक्षेत्र माहुली येथे जन्मले. हे जातीचे कोंकणस्थ आश्वलायन ब्राम्हण. ह्यांगी बालवयांत आपले वडील वेदमूर्ति मोरभट कुंटे ह्यांजपाशी बहुतेक ‘ ऋग्मंहिता ’ म्हटली होती. पदरीं गरीबी असून लहानपणीं कोणी शास्ता नमल्याने हे फार दृढ अमत. परंतु बारा वर्षांचे झाल्यानंतर ह्यांस विद्या शिकावी असे वाटले. म्हणून ते आईस न विचारतां एकदम घरांतून निघून पुण्याकडे पळून गेले. पण मग पुढे ह्यांच्या मातुश्रीनी त्यांस कोल्हापूर येथें विद्याभ्यासास ठेविलें. तेथें मधुकरिवर निर्वाह करून ह्यांनीं मराठी आणि इंग्रजी अभ्यास चांगला केला. पुढे इंग्रजांचे ज्ञान वाढविण्याच्या हेतूने हे सन १८५६ ह्या वर्षी मुंबई येथें डॉ. वुड्सन ह्यांच्या शाळेंत विद्यार्थी झाले. हे स्वभावतः जबरदस्त अभ्यासी असल्याने वुड्सन साहेबांचें मेहेरवानीस पात्र झाले, आणि ते ह्यांस थोडे-बहुत निर्वाहामही देऊ लागले. त्यामुळें अभ्यासक्रम सुरळीत चालून हे सन १८६४ त बी. ए. झाले. पुढे दुसऱ्याच वर्षी ह्यांस कराचीच्या हायस्कुलांत हेडमास्तरची जागा मिळाली. नंतर सन १८६७ पासून कांहीं काल कोल्हापुरास नोकरी केल्या-नंतर सन १८७१ साली यांची नेमणूक पुण्याच्या हायस्कुलावर झाली. या जागेवर

ते अखेरपर्यंत होते. हे उत्कृष्ट वक्ते व शिक्षक असून ह्यांस कविता करण्याचा नाद असे. हे कवि व ह्यांची कविता निरंकुश आहेत. तथापि कोठे कोठे तिचे वास्तविक स्वरूप प्रसन्न व उज्वल दिसून येते. ह्यांनी ' राजाराम महाराज ' ' राजा शिवाजी ' आणि ' मन ' अशीं तीन काव्ये केली आहेत व ती स्वतंत्र पुस्तक रूपाने प्रसिद्ध आहेत. " (अर्वाचीन कविता पू.)

२ " हे प्रारंभी प्रार्थनासमाजपंथी होते, पण अखेर यांचे विचार सनातन धर्माकडे वळले होते. " (मनोरंजन १९१०)

३ " माधवराव कुंटे हे विद्वत्तेच्या दृष्टीने रानड्यांचे खालोखाल होते. पुण्याच्या हायस्कूलच्या हेडमास्तराची जागा हा त्या वेळचा मोठा मान त्यांना मिळाला होता. ते चांगले वक्तेही होते. " *Vicissitudes of Aryan civilisation* " हे त्यांचे पुस्तक पाहिले म्हणजे गहन विषयांतही त्यांची गति थोडी बहुत चाले असे दिसते. उद्योगीपणावद्दल त्यांची ख्याती होती. पेन्सीलीचा एक कारखाना त्यांनी आरंभिला होता. गायनशास्त्र शिकण्याचे मनांत येतांच त्यांच्याही खटपटीस ते कांहीं काळ वगले. पण त्यांच्या विद्वत्तेत व स्वभावांत आचरटपणाची मोठीच गोम होती, ती पदोपदी दिसून येई. लिहिण रा फर्डा पण कोठें वाहवेल याचा नेम नाही. बोलावयास उभे राहिले का इंग्रजी भाषेचा मुसलधार पाऊस पडे, पण मग त्यांत कोठचा किती गटां वाहून येतील याचा नेम नाही. गायनकलेचा अभ्यास अगदी एकांतांत वरणे अवघड खरे, पण कुंटे यांच्या कर्कश चढया आवाजाची तालीम सुरू झाली की सगळ्या आळीला नकोसे होऊन जाई, ' जितके माझे बाप तितकेच ब्राम्हण श्राद्धाला सांगेन ' असे उत्तर भाविक आईला सांगण्याइतका अर्वाच्यपणा, पण वेळ पडली म्हणजे पायांत चाल घालून चिपळ्या घेऊन भजन करण्याची तयारी ! शाळेत मुलांना शिस्त व अभ्यास शिकविणारे हेडमास्तर स्वतः कमे बसत किंवा मुलांना काय बोलत याचें वर्णन आम्ही लिहिणे म्हणजे स्वतःच शिष्टाचार सोडणे आहे सन १८७२ साली ज्ञान-प्रकाशांत " मी कोण व माझे नांव काय " या मथळ्या खाली एक पत्र छापलें होतें, त्यांत कुंटे हे मुलांशी बोलतांना किती आचरपणाचे शब्द वापरित यांचें दिग्दर्शन केलें होतें. व बहुधा कुंठ्यांनाच उद्देशन (विष्णु) शास्त्रीवोवांनी एके ठिकाणी असे लिहिल्याचे स्मरते कां, जगांतील असतील नसतील ते कुशद्द आणून त्यांच्या डोक्यावर घातले तरी ते अपुरेच होतील. " [केळकर कृत लो. टिळकांचें चरित्र खंड १ ला पृष्ठ ८२]

४ “ मि. कुंटे हे विद्वान् खरे, कदाचित् आमचे विद्वान लोकांत त्यांचे इसका वाचलेला, त्यांचे सारखा इंद्रजीत चटकदार लिहिणारा, त्यांचे सारखा तात्काल स्फुर्तीने आवेशयुक्त व श्रोतृजन एकदम थक्क करून टाकणारा असा वक्ता सांपडणेही कठीण आहे. तसेच मि. कुंटे यांचा विद्येविषयीं अव्याहृत व्यासंग, बरेच वय झाले असतांही संस्कृत भाषेचा अभ्यास सुरू करून ‘ षड्दर्शन चित्तनिके ’ सारखे पुस्तक चालबिण्यापर्यंत मजल पोहोचविणे, शिवाय अलीकडे कांहीं गृहविपत्तीन त्यांचे चित्त व्यग्र झाले असतांही देशी कलाकौशल्याविषयीं हुसती कोरडी हकाटी न करितां पेन्सलीचा कारखाना काढून आपले अंगाला व द्रव्याला झीज लावून घेणे या त्यांच्या पुष्कळ प्रसंशनीय गोष्टीबद्दल आझीं त्यांस पूर्ण चाहातो. परंतु त्यांचेकडे पूना हायस्कूलचे अधिपत्य जे सुमारे सोळा, सतरा वर्षे होते त्याकाळांत त्यांचे विद्वत्तेपासून शाळेस फायदा थोडा व नुकसान फार झाले असे कोणीही निःपक्षपाती मनुष्य कवूल करील. त्यांची नेमणूक शालेवर न होतां एखादे ऑफिसावर होतां तर त्यांचे पुष्कळ अमोलिक गुणांचे सार्थक झाले असतें. परंतु पुणेकरांचे नशीवानें ते त्यांचे हायस्कूलाचेच वाढ्यास आले ! पुणे शहरांतील विद्यार्थ्यांचे अंगां जो एक तऱ्हेचा उद्दामपणा, टवाळपणा, मोठमोठे लोकांविषयी अनादर बुद्धि व कोणतीही सभा किंवा व्याख्यान प्रसंगां घोंटाळा करून देण्याची हौस दृष्टीस पडते यांचें बरेच श्रेय मि. कुंटे यांच्याकडे येण्यासारखें आहे. ”

[विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचे चरित्र पृ. ९८.]

५ “ मराठीमध्ये पाश्चात्य नमून्यावर काव्य करण्याचा अगदीं पहिला प्रयत्न कुंटे यांनीं केला. राजा शिवाजी हे त्यांचें महाकाव्य चांगल्या पैकीं आहे. परंतु कित्येकांनीं या काव्याची केवळ नवीन म्हणून फजिती उडविल्यामुळें त्यांचें काव्य पुरे प्रसिद्धही झालें नाहीं. त्यांनीं ‘ मन ’ म्हणून तात्त्विक विषयावर नवीन तऱ्हेचें काव्य लिहिलें. परंतु त्याचीही तीच अवस्था झाली. ‘ आतां हे कविमन्य तत्त्वज्ञानी बनले ! ’ म्हणून त्यांच्यावर खरमरीत टीका आली. कुंटे यांचा प्रयत्न वाईट नव्हता. त्यांच्या कवितेच्या उद्योगाला ज्या प्रकाराचीं नावें ठेविली, तशीं ठेवण्याचें कारण नव्हतें. त्यांचा चरितार्थ लोकाश्रयावर अवलंबून नव्हता. परंतु कुंटे हे शांतपणें लोकापवाद सोमून घेणारे नसल्यामुळे त्यांनीं आपला ग्रंथ पुरा प्रसिद्ध केला नाहीं. त्यानंतर त्यांनीं कवीपणाच सोडून दिला. ही मराठी वाङ्मयाची मोठी हानी झाली. ”

[मराठी भाषेची घटना पृ. २८६-८९]

सोकर बापूजी त्रिलोकेकर [१८३६-१९०८] पाठारे प्रमु. हे महाराष्ट्रांतील संगीताचे आद्यप्रवर्तक होत. त्या वेळचे, मुंबईतील प्रसिद्ध मराठी शिक्षक धोडोपंत मावळणकर ह्यांच्या मराठी शाळेत, सोकरजीचा प्राथमिक अभ्यास झाल्यावर, ते ' एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूशन ' नामक पाठशाळेत गेले . त्यावेळीं, हल्लींचे विश्वविद्यालय स्थापन झाले नव्हते. तरी, वरील पाठशाळेत ' वेस्ट स्कॉलर ' च्या परीक्षेपर्यंत म्हणजे हल्लींच्या बी. ए. इतके त्यांचे शिक्षण झाले.

कॉलेज सोडल्यावर, रा. त्रिलोकेकर हे मुंबईतील ' प्रमु सेमिनरी ' नामक शाळेत व नंतर सरकारी सेंट्रल स्कूलमध्ये कांहीं दिवस शिक्षक होते. पुढे १८६४ साली, हायकोर्टातील ट्रान्स्लेटर व इन्टरप्रिटरची जागा त्यांस मिळाली. तेथे वाढत वाढत शेवटी ते सेकंड ट्रान्स्लेटर झाले व त्यांस दरमहा ४५० रुपये पगार मिळाला. ह्या जागेचे काम त्यांनीं इतक्या चांगल्या रितीने वजाविले कीं, त्यावद्दल मुंबई हायकोर्टाचे मुख्य न्यायाधीश सर जोसेफ आर्नाल्ड, सर चार्लस सार्जंट, सर चार्लस फॉर्न व न्यायाधीश प्रीन व म्यारियट यांनीं त्यांस उत्तम प्रकारची शिफारस पत्रे दिली आहेत.

सरकारी नौकरीत असतां, फावल्या वेळीं कांहीं स्फुट कविता करण्याचा रा. त्रिलोकेकर यांस फार नाद अस. पुढे १८७९ साली, त्यांनीं ' नलदमयंती ' हे गद्यपद्यात्मक नाटक प्रसिद्ध केले. त्याचे रंगभूमिवर पुष्कळ प्रयोग होऊन ते फार लोकप्रिय झाले. महाराष्ट्रांत, रंगभूमीवर आलेले पहिले संगीत नाटक हेच होय, असे म्हणण्यास हरकत नाही. पुढे कै. किलीस्कर हे उदयास आले व त्यांनीं आपल्या नाटकास ' संगीत ' हें विशेषण दिले. वास्तविक पाहतां संगीत ह्या शब्दाचा अर्थ गायन असा आहे. अर्थात ' गद्यपद्यात्मक ' नाटकास संगीत हा शब्द लावावा किंवा कसे हा मोठा प्रश्न आहे; व ह्या बाबतीत, त्यावेळीं किलीस्कर व त्रिलोकेकर यांचा बराच वाद होऊन, रा. त्रिलोकेकरांचे मत किलीस्करांनीं मान्य केले व आपल्या शाकुल नाटकाच्या प्रयोगाच्या हस्तपत्रकावर ' संगीत शाकुल ' असे न लिहितां ' गद्यपद्यात्मक शाकुल ' असे लिहिले. हे हस्तपत्रक अद्याप, रा. त्रिलोकेकर यांच्या संग्रहीं असून, प्रस्तुत लेखकांन तें पाहिलें आहे.

नलदमयंती नाटकाच्या मागून, रा. त्रिलोकेकरांनां ' हरिश्चंद्र ' नाटक लिहिलें व त्याचेही प्रयोग होऊन ते इतके लोकप्रिय झाले कीं, त्याच्या कित्येक आवृत्यांच्या इजारां प्रति आजपर्यंत खपून गेल्या आहेत, या नाटकास द. प्रा. कमिटिने बक्षीस

दिले आहे. पुढे त्यांनी ' सवित्री ' नाटक लिहिले, त्यासही चांगले यश आले. ह्या नाटकासही दक्षिणाप्राइज कमिटीने बक्षीस दिले आहे. या नाटकाचीही दुसरी आवृत्ति झाली आहे. इंटरप्रिटरच्या जागा असल्यामुळे सोकरजीस गुजराथी भाषे-चेही चांगले ज्ञान झाले व त्या भाषेत त्यांनी ' शनीमहात्म्य ' ' चित्रसेन ' इत्यादि पुस्तके लिहिणी आहेत. [ज. र. आनगांवकर.]

“ पुष्कळांनी रा. आण्णा किलोस्कर हेच संगीताचे उत्पादक असे म्हटले आहे. पण ती चूक असून वास्तविकपणे हा मान रा. त्रिलोकेकर यांसच मिळाला पाहिजे. रा. जनार्दन महादेव गुर्जर यांनी रा. त्रिलोकेकरकृत जें संगीत ' हरिश्चंद्र ' नामक नाटक प्रसिद्ध केले आहे असे त्याच्या प्रस्तावनेवरून दिसून येईल. ते म्हणतात ' सन १८७१ साली मुंबईमध्ये एल्फिन्स्टन कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांनी संस्कृत शाकुंतल नाटकाचा प्रयोग केला. त्यांतील श्लोक, पद्ये प्रत्येक पात्राने स्वतः रागरागिणीत झटली. तो प्रयोग संस्कृत होता तरी गायनयुक्त असल्यामुळे सर्व साधारण मनोरंजनास कारणीभूत झाला. तेव्हां पासून त्रिलोकेकर यांच्या कवित्वशक्तीस स्फुरण येऊन आपल्या महाराष्ट्र भाषेत अमला प्रयोग करावा असे त्यांस वाटू लागले. व त्याप्रमाणे त्यांनी सन १८७९ च्या जानेवारीत ' नळदमयंती ' छापून प्रसिद्ध केले. याचें प्रयोग ' हिन्दुसन्मार्ग बोधक मंडळी ' ने रा शंकर मोरो रानडे, वासुदेव नारायण डोंगरे, आणि नारायण हरि भागवत वगैरे नात्रप्रिय लोकांच्या देखरेखीत व शिकवणीने केले. तेव्हां त्या वेळी या अपूर्व महाराष्ट्र प्रयोगावद्दल वर्तमान-पत्रांतून चांगले चांगले उद्गार निघून पत्रकारांनी सोकरजीकडे गद्यपद्यात्मक किंवा संगीत प्रयोगाचे आद्यप्रवर्तकत्व दिले. ”

[आ. वि. कुळकर्णीकृत ' मराठी रंगभूमि ' पृ. ८८]

तुकाराम सात्या पडवळ [१८३६-१८९८] भंडारी; जन्मस्थान मुंबई. याचे आडवाप हे ९ वर्षांचे असतांना निवर्तल्यानंतर यांना यांच्या भाव-जयीने दत्तक घेतले; आरंभीं रेल्वे, व्हाल्कार्ट ब्रदर्स वगैरे कंपन्यांत नोकरी केल्या-नंतर हे शांताराम नारायण यांच्या कंपनीत राहिले व तेथेच यांचा भाग्योदय झाला. हे थिऑसफिस्ट होते, होमिओपाथी वैद्य म्हणूनही यांची प्रसिद्धी असे; हे गोरगरी-बांस साह्य करावयास सदैव तत्पर असत; कावसजी पटेल व काळबादेवी रस्त्यावर यांनी मोफत दवाखाने काढले होते, या दवाखान्यांचा स्वर्च चालावा झणून यांनी ' तत्वविवेक ' छापखानाही काढला होता; या छापखान्यांतून यांनी तुकाराम,

नामदेव, एकनाथ वगैरे भगवद्भक्तांच्या अभंगाच्या भाषा व दुसरीं बरींच तत्वज्ञान-विषयक इंग्रजी मराठी पुस्तके प्रसिद्ध केलीं.

[मनोरंजन १९१०]

सूर्याजी सदाशिव महात्मे [१८३७-१८९९] सारस्वत ब्राम्हण. यांचा जन्म गोमांतकांत झाला. गोव्यास हे फ्रेंच व पोर्तुगीज शिकले; त्या शिवाय इंग्रजी-चाही चांगला अभ्यास केला; हे चांगले विद्वान व उत्तम मराठी लेखक होते. त्या वेळच्या मासिक पुस्तकातून हे अनेक लेख लिहिले असत. यांनी 'आनंदशहरी' नांवाचे मासिक पुस्तक सन १८७० त चालविले होते. यांनी तंतुवाद्यावर एक चांगला ग्रंथ लिहिला आहे. वामन शिंदे यांचे समग्रग्रंथ शुद्ध करून आणि टिपा देऊन यांनी प्रसिद्ध केले. ह्यांनी लिहिलेली 'वैषधारी पत्रावी' ही कादंबरी विद्वन्मान्य व लोकप्रिय आहे. मराठीत स्वतंत्र समाजविषयक कादंबरी लिहिण्याचा हा पहिलाच प्रयत्न होय. यांची भाषा सरळ, सोपी व चटकदार असे. स्वभाव साधा, प्रेमळ व परोपकारी असून विचार उदात्त होते.

[मनोरंजन १९१०]

बजाबा रामचंद्र प्रधान. [१८३८-१८८६] कायस्थप्रभू. यांचा जन्म कोंकणातील दापोली गांवी व अभ्यास दापोली आणि पुणे येथे झाला. मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा उतरल्यावर पुणे येथील पाठशाळेत ह्यांनी कांहीं वर्षे अभ्यास केला. तेथे आपल्या बुद्धिमत्तेने आणि वाचनाच्या नादाने ह्यांनी आपल्या सोबत्यामध्ये नांव मिळविले. पुढे यांनी शाळाखात्यांत नोकरी पतकरिली, व आपल्या कर्तबगारीने चढतचढत सन १८८४ साली एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर झाले. सृष्टिसौंदर्याचे ठायीं ह्यांचे लहानपणापासूनच प्रेम असे. हे एक उत्तम महाराष्ट्रभाषा लेखक व कवि होऊन गेले. ह्यांनी सरवॉल्टर स्कॉटच्या 'लेडी ऑफविलेक' ह्या काव्यातील कथाभागाच्या आधारे 'देवसेनी' नामक एक लहानच पण सरसमरणीय काव्य केले आहे. या काव्याच्या आजपर्यंत दोन चार आवृत्या निघाल्या आहेत. ह्यावरून त्याची योग्यता व्यक्त होते.

[अर्वाचीन कविता भा. १]

बापू साहेब कुंभवाडकर [१८३८-१८९९] हे लोकप्रसिद्ध राजकवि कुंभवाड येथे जन्मले. ह्यांच्या लहानपणाची विशेष माहिती कळली नाही, तरी

हे गर्भश्रीमंत असल्यामुळे ह्यांचे बालपण स्वस्थतेत व आनंदांत गेले असावे, हे उघड आहे. तरी हे स्वभावतःच विद्याव्यसनी होते. ह्यांचा साधारण लिहिण्या-वाचण्याचा अभ्यास झाल्यानंतर हे संस्कृत पुष्कळ शिकले. ह्यांत ह्यांची गति इतकी झाली होती की, हे ह्या भाषेत चांगल्या चांगल्या शास्त्री पंडितांशी वादविवाद करीत असत. सन १८६९ च्या सुमारास कुंटे यांचे ' राजा शिवाजी ' हे प्रसिद्ध झालेले काव्य या राजकवीच्या पाहण्यांत आले तेव्हां त्यावर ह्यांनी कांहीं प्रतिकूल टीका केली असतां ह्यांचे चुलते झांस किंचित् लावून बोलले की, " टीका करणे सोपे आहे, पण कृति करणे कठीण आहे " हे शब्द या राजकवीच्या मनास फार लागले, आणि लागलीच त्याच रात्री ह्यांनी शिवाजीवर आठ दहा नवीन श्लोक रचून आण्णासाहेबांस दाखविले. ते त्यांना फार आवडले व संतोष वाटला. हाच प्रस्तुत राजकवीच्या काव्यरचनेचा आरंभ होय. ह्यांनी ' गंगावर्णना, ' गणेश पुराण आर्या, ' ' भट्टवंशकाव्य, ' ' स्ववंश वर्णन ' इत्यादि काव्ये केली आहेत. ह्यांची कविता बहुधा आर्याछंदांत असून ती प्रौढ व अलंकारमंडित आहे. ती वाचतांना जागोजाग प्राचीन कविवर्य मोरोपंत यांची आठवण होते. यांचे पूर्ण नांव श्रीमंत गणपतराव हरिहर उर्फ बापूसाहेब पटवर्धन असे होते.

[अर्वाचीन कविता भा. १]

जावजी दादाजी चौधरी [१८३९-१८९२] मराठे. जन्म मुंबईत. हे छापखान्याच्या धंद्यांत केवळ स्वपराक्रमाने उदयास आले. आरंभी हे तीन रुपायांवर नोकर होते. तेच स्वतः पुढे मालक होऊन दरमहा चार चार हजार रुपये लोकांस पगार वाट्टे लागले. सन १८६४ सालांत ह्यांनी स्वतंत्रपणे टैप पाडून ते विकण्याचा धंदा आरंभिला. सन १८६९त स्वतःचा छापखाना घातला, याच छापखान्याचे नांव सुप्रसिद्ध ' निर्णयसागर ' होय. नवीन, सुंदर व अनेक प्रकारचे टाइप करण्यांत आणि सुवक पुस्तके छापण्यांत यांनी मोठी कीर्ति मिळविली. गुणी-ग्रंथकारांना यांनी यथाशक्ति साहाय्य केले; संस्कृत, मराठी, हिन्दी, गुजराथी, इंग्रजी भाषेत महत्वाची शकडो पुस्तके प्रसिद्ध करून ग्रंथकारांस उत्तेजन दिले व वाडूमयांत अमूल्य भर घातली. हे स्वभावाने कोमल, दयाळू सुशील व निगवी होते.

[मनोरंजन १९१०]

सखाराम अर्जून राऊत [१८३९-१८८५] सोमवंशी क्षत्रिय. जन्म मुंबईत यांचे वडील यांच्या अकराव्या वर्षी निवर्तल्यामुळे स्वावलंबनाने हे उदयास

आल यांचे शिक्षण प्रथम एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमध्ये व पुढे ग्रांट मेडिकल कॉलेजांत झाले. सन १८६३ साली हे एल् एम. झाले. कॉलेजात हे फार हुशार असा यांचा लौकिक होता. त्याचप्रमाणे पुढे आपल्या धंद्यांतही यांनी मोठी मान्यता संपादिली. हे जे. जे. हॉस्पिटलमध्ये असि. सर्जन, ग्रां. मे. कॉलेजांत वॉटनीचे प्रोफेसर, व्हाकिमनेशन खात्याचे सुपरिटेंडेंट, व्हाइसरायांचे ऑ. असि. सर्जन, युनिव्हर्सिटीचे फेलो व जे पी. होते. हे आस्थेबाइक सामाजिक सुधारक तसेच चागले लेखक होते. ' वद्यतत्व ' व ' गर्भविद्या आणि प्रसूतिकरण ' हे यांचे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत.

[मनोरंजन १९१०]

विनायक कोंडदेव ओक [१८४०-१९१५] कोंकणस्थ हिरण्यकेशी ब्राम्हण. हे लोकप्रसिद्ध ग्रंथकार व कवि रत्नागिरी जिल्ह्यात गुहागर येथे जन्मले. ह्यांची आईबापे हे चार पांच वर्षांचे अमतांच मरण पावली. लहानपणचा अभ्यास ह्यांच्या मूळच्या गांवा म्हणजे हेद्री येथे खासगी पंतोजी जवळ झाला. पुढे कांहीं दिवस ह चिपळुणच्या मराठी शाळेत विद्यार्थी होते. त्यानंतर सन १८५८ पासून १८६१ पर्यंत सातारा येथील इंग्रजी शाळेत इंग्रजी शिक्षण मिळाले. पुढे सन १८६१ पासून १८९५ पर्यंत यांनी शिक्षकांचे व दुय्यम एज्युकेशनल इन्स्पेक्टरांचे काम केले. आणि नंतर पेन्शन घेतले. ह्याचा मराठी भाषेत गद्यपद्य लिहिण्याचा व्यासंग सतत घाळीस वर्षे चालू होता. त्यामुळे मराठी भाषेतील सुप्रसिद्ध ग्रंथकारांत ह्यांची गणना झाली आहे. याची अमीर अबदुल रहिमान, एब्राहाम लिकन, ड्यूक ऑफ वेलिंगटन, पीटर धीग्रेट, शिकंदर वादशाहा, व महम्मणिमाला. इत्यादि चरित्रे, रोम, इतिहास तरंगिणी, हिंदुस्थान कथारस, इत्यादि इतिहासग्रंथ, अनुकरण, प्रपंचरहस्य, मधुमक्षिका, मुलाचे कल्याण, शिरस्तेदार, फुलांची परडी, आनंदराव इत्यादि सुमारे पंचवीस पुस्तके प्रसिद्ध असून शिवाय यांनी ' बालबोध ' हे मासिक फार उत्तमपणे चालविले होते. यांची भाषा आणि कविता व्याकरणशुद्ध आणि सरळ असून बोधप्रद आहे.

[अर्वाचीन कविता भा. १]

“ रा. सा. विनायकरावजी ओक या सुप्रसिद्ध बालबोध कारागिराकडे जाव-
जीनी (आपल्या कीर्ति मंदिराच्या) तळ मजल्याचे काम सोंपविले होते. अगदी
ठेंगण्या अल्पवयस्क मुलापासून तो आजन्मविद्यार्थी जरठ बालांपर्यंत सर्वाकरितां

या कारागिरानें असे कांहीं उत्कृष्ट काम करून ठेविलें आहे कीं राजापासून तों रंकापर्यंत यांचो कृति सर्वाना, रम्य, आकर्षक व आशेचनक अशी झाली आहे. ”

[ह. मा. पंडितकृत चार चरित्रात्मक लेख,]

विनायक जनार्दन कीर्तने [१८४०-१८९१] कऱ्हाडे ब्राम्हण. जन्म पुणे जिल्ह्यांत राजुरी येथे. यांचे प्राथमिक शिक्षण कोल्हापूर येथे झालें. वयाच्या १२ व्या वर्षी यांनी एक निबंध लिहिला; त्याची फार तारीफ झाली. सन १८५६ त मुंबईस शिकावयास आले. व १८५९ साली प्रवेशी परिक्षा पास झाले. पुढे अपयश आल्याने यांनी शिक्षण रोडलें व शाळाखात्यांत नोकरी धरली. यांनी १८६० साली ' थोरले माधवराव ' व पुढे दोन वर्षांनी ' जयपाळ ' नाटक लिहिलें. सन १८६५ त हे इंदुरास गेले व तेथे श्री. शिवाजीराव होळकर यांचे शिक्षक झाले. तसेच पुढे सन १८७३ न्यायाधीश व सन १८७५ वडोद्यांत नायब दिवाण म्हणून गेले. सन १८८८ त पुन्हा इंदुरास दिवाण झाले. तथापि १८९० त होळकरांचा आणि यांचा बेवनाव होऊन यांनी इंदूर सोडले व पुण्यास वस्ती केली. महाराष्ट्रांत यांची आद्यनाटककार म्हणून प्रसिद्धी आहे. यांचे ' जयपाळ ' नाटक फारच सुंदर आहे; या तोडीचे नाटक मराठींत आजवर एकही झालें नाहीं.

[मनोरंजन १९१०]

“ ईग्रजीच्या घाटणीवर जीं जीं नाटके झाली आहेत त्यांत 'थोरले माधवराव' ' जयपाळ ' व ' मनोरमा ' हीं आम्हांस उत्कृष्ट वाटतात. ”

[भाषापद्धति, निबंधमाला.]

“ कीर्तने यांची योग्यता इतर नाटककारांपेक्षा अधिक असण्याला मुख्य कारणे दोन आहेत. एक, त्यांनीं प्रथम जे नाटक रचले ते अगदीं अल्पवयांत झणजे विसाव्या वर्षी रचले, व ते इतके सुरस झाले आहेत कीं, त्या तोडीचे नाटक महाराष्ट्र भाषेंत क्वचितच सांपडेल. विनायकरावांच्या योग्यतेचे त्यांच्या वेळीं व नंतरही पुष्कळ नाटककार झाले, परंतु स्वतंत्र नाटक लिहिण्याचे फारच थोड्यांनीं अनुकरण केले आहे. दुसरे कारण, त्यांनीं ज्या वेळीं हीं नाटके रचलीं आहेत तीं काळ नाटक रचनेस फारसा अनुकूल होता असें नाहीं. त्या वेळीं फक्त पौराणिक नाटकांची प्रवृत्ति असे. उत्तम उत्तम नाटकगृहे, देखावे, पडदे या गोष्टींचा आमच्या लोकांना मुळीच परिचय झालेला नव्हता. मुंबई व पुणे या ठिकाणीच कदाचित्

एखादें दुसरें नाटकगृह असेल. अशा वेळेची कीर्तन्यांची नाटक रचना जणू महाराष्ट्रांत त्यांच्या पूर्वी शेषन्नास वर्षे अनेक नाटक ग्रंथ व त्यांचे प्रयोग होत असत अशा पद्धतीची झाली आहे. राजकारणी पुरुष म्हणून त्यांची योग्यता अधिक आहे, परंतु त्यामुळेच नाटककार म्हणून त्यापेक्षांही त्यांची योग्यता आम्ही अधिक समजतो. ”

[शं. बा. मुजुमदारकृत “ महाराष्ट्रीय नाटककार. ”]

शंकर पांडुरंग पंडित [१८८०-१८९४] “ सारस्वत ब्राह्मण. जन्म सावंतवाडी संस्थानांत बांबुळी गांवी. लहानपणी साधारण मराठी अभ्यास होऊन हे कुळकर्णीपणाचें काम करूं लागले. पुढे इंग्रजी शिकण्याची इच्छा होऊन १८५८ साली बेळगांवास गेल. तेथें फार कष्ट आणि अडचणी सोसून विद्याभ्यास केला व प्रवेश परीक्षा देऊन सन १८६१ साली एलफिन्स्टन कॉलेजांत गेले. व १८६५ साली बी. ए आणि एम. ए. ह्या दोन्ही उत्तीर्ण झाले. हे प्रथम कांही दिवस एलफिन्स्टन कॉलेजांत फेलो होते; पुढे पुण्याच्या कॉलेजांत फेलो व दक्षिणाप्राईझ कमेटीचे सेक्रेटरी झाले. पुण्यास संस्कृत व जर्मन भाषांचा अभ्यास करून त्यांत प्राविण्य संपादिले. १८६८ साली डेक्कन कॉलेजांत असि. प्रोफेसर व मागाहून ओरिएंटल भाषांचे प्रोफेसर झाले. पुढे खानदेश व सुरत येथे डे. कलेक्टराचें काम केले. १८७७ साली सरकारने यांना इंटरनॅशनल काँग्रेसला प्रतिनिधि म्हणून युरोपात पाठविले. तिकडून आल्यावर मुंबईस इनकमटॅक्ट कलेक्टर, ओरिएंटल ट्रान्सलेटर वगैरे हुद्यांची कामे करून शेवटीं पोरबंदर संस्थानचे अंडमिनिस्ट्रेटर झाले. यांचा विद्याव्यासंग त्याचप्रमाणे लेखन दांडगे होत. ‘ वेदार्थयत्ना ’ सारखा प्रचंड ग्रंथ यांच्या दीर्घोद्योगीपणाची साक्ष देतो. तुकारामाच्या अंभगांची गाथा हा यांचा ग्रंथही प्रसिद्ध आहे. स्वभाव फार करारी, वाणेदार व सत्यप्रिय होता. ”

[मनोरंजन १९१०]

गोपाळ शिवराव वैद्य-[१८८०-१८९०] कोंकणस्थ ब्राह्मण. जन्म रत्नागिरी जिल्ह्यांत लागवण गांवी. शिक्षण मुंबईत प्रभुसेमिनरीत व एलफिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमध्ये झाले. पुढे ग्रांट मेडिकल कॉलेजांत पगारी विद्यार्थ्यांची जागा मिळून सन १८६४ सालीं हे एल. एम. झाले. याच वर्षी बाटलीवाल्याचे दवाखान्यांत यांना असि. सर्जन नमिले, यांनीं शस्त्र वैद्यकार एक व न्याय वैद्यकार एक

असे दोन चांगले ग्रंथ मराठीत लिहिले आहेत. या शिवाय प्रसंगोपात हे वैद्यक-विषयावर निबंधही लिहीत असत. हे शस्त्रवैद्यकांत अत्यंत प्रवीण होते. स्वभाव निगर्वा, परोपकारी, कनवाळु व मनमिळाऊ असे. हे जे. पी. व युनिव्हर्सिटीचे फेलो होते.

[मनोरंजन १९१०]

काशिनाथ गोविंद नातू [१८४०-१८९७] “ कोंकणस्थ ब्राह्मण. नातू यांचे मूल गांव आचरे. हे मालवण तालुक्यांत आहे. काशिनाथपंताचे मराठी शिक्षण ताहानकर म्हणून मास्तर होते त्यांचे हाताखाली झाले. व ते संपल्यानंतर इंग्रजी शिकण्याकरितां पुण्यांतील मिशनस्कूलमध्ये जाऊ लागले. ही शाळा आदितवार पेठेंत फडक्यांचे वाड्यांत असे. त्या वेळेस या शाळेचे हेडमास्तर गार्डन साहेब होते. हे फार दयाळु असत. काशिनाथपंताची हौस पाहून त्यांस समाधान वाटे. त्यांची तरतरी व चलाखा पाहून सोहवांची त्यांचेवर विशेष मर्जी बसली. १८६४ साली नातू मेट्रिक झाले. व नातूस्कूल या नांवाची इंग्रजी शाळा स्थापन केली. याच सुमारास त्यांणी जुलियस सीझर या नाटकाचे विजयसिंग नांवाचे नाटक (१८७२) प्रसिद्ध केले. भाषांतर या दृष्टीने ते फार सुरेख वढले आहे. व ते कृष्णशास्त्री चिपळुणकर यांस अर्पण केले आहे.

सन १८७४ साली हे वकीली पास झाले व फौजदारी कोंटांतील एक उत्तम वकील असा त्यांचा लौकिक लवकरच झाला. त्यांचे भाषण साधे पण चटकदार असे पुण्यामध्ये भाषणांचे जे अनेक प्रसंग येत त्या वेळा नातूचे भाषण ऐकावयास न मिळाले तर लोकांचा विरसच होई. त्यांचे भाषणांत विनोद ओतप्रोत भरलेला असे. नाटककार ही पात्रता अंगा येण्याला प्रत्यक्ष नाटककृति उत्तम पाहिजे किंवा नाटक रचणाराची योग्यता, वजन व रसिकता ही सामाजिकदृष्ट्या आदरणीय पाहिजेत. नातू यांना फारशी नाटक लिहिले नाहीत, तरी वरील कारणांना त्यांची योग्यता नाटककाराच्या मालिकेत आम्ही अधिक समजतो. पुण्यामध्ये वजनदारीने, विद्वत्तेने किंवा धंद्याने प्रसिद्ध माणसांचा जेव्हां एक मोसम होता, त्यापैकी नातू हे एक होत. ते प्रसिद्ध वकील होते, ते उत्तम वक्ते होते, ते विनोदी होते, तसेच ते नाटककार होते. त्यांनी एकाच नाटकाचे भाषांतर प्रसिद्ध केले आहे, तरी त्यांच्या योगाने त्यांचे नांव महाराष्ट्र वाङ्मयांत कायम झाले आहे. ”

[शं. बा. मुजुमदारकृत ‘ महाराष्ट्रीय नाटककार ’]

बळवंत पांडुरंग किलोस्कर [१८४३-१८८५] “ कऱ्हाडे ब्राम्हण जन्म वेळगांव जिऱ्ह्यांत गुऱ्ळुसूर गावीं. यांचा मराठी व कानडी अभ्यास घरीं झाला. यांनां लहानपणापासूनच कविता करण्याचा नाद असे. लहानपणीं हे शंकरजयंतीचा उत्सव करीत. सन १८६३ सालीं पुण्यास आले व तेथें इंग्रजीचा अभ्यास केला. व वेळगांवांत अँग्लो व्हर्नाक्युलर शाळेंत मास्तराची नोकरी पतकरिली. सन १८७३ त यांनीं ‘ श्रीशांकरदिग्विजय ’ नाटक छापून प्रसिद्ध केले. यांनीं नाटकमंडळ्या व हरिदास यांच्यासाठीं पुष्कळ आरव्याने लिहून दिलीं आहेत. युक्लिडच्या सिद्धांतांवर यांनीं कांहीं पद्ये केलीं आहेत. ता. १३ आक्टोबर १८८० रोजी यांच्या शाकुंतल नाटकांतील पहिल्या तीन अकांची तालीम झाली, व ता. १३ आक्टोबर रोजीं पुण्यांतील आनंदोद्भव नाटकग्रहांत त्याचा पहिला प्रयोग झाला. सन १८८० सालीं यांचें सौभद्र नाटक रंगभूमीवर आले. रामराज्यवियोगाचा पहिला प्रयोग २० आक्टोबर १८८४ रोजी झाला. या तीन्ही नाटकांचीं रानांकडून फारच वाहवा झाली. यांनीं रंगभूमीवर शेवटची भूमिका दशरथाची केली. यांची कविता रसाळ, प्रसादपूर्ण व उच्चप्रतीची आहे. मराठी मगीत नाटक मंडळ्यांचे हे आयप्रवर्तक होते. ”

[.नोरजन १९१०]

“ संगीताचें आयकर्तृत्व रा. त्रिलोकेंकर यांजकडे जरी येने तरी ती चाल जारीने प्रचारांत आणून तिला नांवारूपास चढविण्याचे श्रेय रा. बळवंत पांडुरंग उर्फ आण्णा किलोस्कर यांजकडेच आहे. [आ. वि. कुळकर्णीकृत मराठी रंगभूमि] अभिनयकला वाटे कोणा आंत प्रिय तुमची। कवण म्हणती युष्मद्गानां अपूर्व असे रुची। परि रसिकता विद्वानांच्या तुम्ही दिधली करी। मुदित वद्द ही मश्रिताने कृतां तुमची करी।

गं. रा. मोगरे.

रामचंद्र भिकाजी. गुंजीकर [१८४३-१९०१] सारस्वत ब्राम्हण. जन्म वेळगांव जिऱ्ह्यांत जांवाटी गावीं. यांचे प्राथमिक शिक्षक वेळगावास व इंग्रजी शिक्षण मुंबईस झाले. दोन वर्षे हे कांठेजात होते, पण घरच्या गरीबीमुळे पुढे कॉलेज सोडून यांनां नोकरी घरावी लागली. यांनीं शाळाखात्यांत वरीच वर्षे काम करून सन १८९८ त पेन्शन घेतले. मराठी भाषेची यांनीं पुष्कळ सेवा केली. यांनीं ‘ विविधज्ञानविस्तार ’ मासिक पुस्तक काढले. हे उत्तम लेखक होते. यांचे व्याकरणावरील निबंध मोठे मार्मिक आहेत. यांची ‘ मोचनगड ’, ‘ सौभाग्यरत्नमाला ’ ‘ महाराष्ट्र भाषेची लेखनशुद्धि ’, ‘ लाघवीलिपी ’, ‘ कवडपरिज्ञान ’, कौमुदी महोत्सव ’ व ‘ रामचद्रिका ’ वर्गरे पुस्तके प्रसिद्ध आहेत. यांची भपा सरळ, सोपी आणि प्रसादिक असे.

[मनोरंजन १९१०]

“ रामभाऊ गुंजीकर यांची स्वीट्जर्लंडनी आंद ती ते उत्तम शिक्षक अथवा विद्वान गृहस्थ होते म्हणून नव्हे, तर ते सर ठां भाषेंतील एक मार्मिक ग्रंथकार होते म्हणून होय. ज्या वेळीं मराठीमध्ये ‘ ज्ञानप्रसारक ’ हेंच एक मासिक पुस्तक होते त्या वेळीं म्हणजे सं. १८६७ सालीं रामभाऊंनी कांहीं मित्रांच्या साहाय्याने ‘ विविधज्ञानविस्तार ’ चालू केला, आणि आपल्या मार्मिक आणि ज्ञानपरिपूर्ण लेखांनी त्यास मोठ्या योग्यतेस चढविले. विस्वामाची टीकाकार म्हणून जी प्रसिद्धी आहे ती त्यास मूळ रामभाऊमुळेच प्राप्त झाली. ’

[मृत्युलेख, वि. ज्ञा. विस्तार, मार्च १९०१]

अण्णा मोरेश्वर कुंटे [१८४४-१८९६] कोकणस्थ ब्राह्मण जन्म सातान्याजवळ माहुली क्षेत्री. विद्याभ्यास पहिल्याने कोल्हापुरास व नंतर मुंबईस झाला. हे सन १८६६ सालीं एल्फिन्स्टन कॉलेजांतून बी. ए. झाले. पुढे १८७० त एल्. एम्. व १८७४ त एम. डी झाले. मुंबई इलाख्यांतील पहिले एतद्देशीय एम. डी. होत. चिकित्सेत हें फार निष्णात होते. यांनी वाग्भट ग्रंथ शुद्ध करून प्रसिद्ध केला. स्त्रीरोगचिकित्सा या नांवाचे एक पुस्तकही यांनी लिहिलें आहे. पुष्कळ परिश्रम करून यांनी स्वदेशी आगकड्या तयार करण्याचा एक कारखाना मुंबईस काढला होता. हे बरीच वर्षे ग्रांट मेडिकल कॉलेजांत शारीरशास्त्राचे प्रोफेसर होते. पारमार्थिक ज्ञानाची यांना गोडी होती. यांनी ज्ञानेश्वरी व अमृतानुभव हे ग्रंथ अर्थनीर्णायक टीपा देऊन प्रसिद्ध केले आहेत. [मनोरंजन १९१०]

गोविंद शंकरशास्त्री दापट [१८४४-१९०४] केंकणस्थ ब्राह्मण जन्म रत्नागिरी जिह्यांत पुळ्यांचे गणपती गांवी यांचे मराठा शिक्षण पूर्ण झाल्यावर वडिलांच्या हातावळी वेदाभ्यास झाले पुढे पुण्यास येऊन न्याय व व्याकरण पढले नंतर ट्रेनिंग कॉलेजाचा परीक्षा दिली. सन १८६८ साला यांना ठाण्याच्या हायस्कूलांत शास्त्री नेमले तेथून अहमदनगर येथे गेले व फिरून तेरा वर्षांनी म्हणजे सन १८८१ साला मुंबईस एल्फिन्स्टन हायस्कूलांत यांचा बदली झाली. त्याच जागी हे पेन्शन घेईपर्यंत होते. यांना खासगी रितीने इंग्रजी अभ्यास करून त्या भाषेत अविषय संपादिले. हे उत्तम मराठी ग्रंथकार होते. यांना पुष्कळ पुस्तके लिहिली आहेत. ‘ पाल आणि व्हार्जिनिया ’, ‘ दिनार्वस ’, ‘ सद्रतन ’, ‘ हरि आणि विंबक ’, ‘ गद्यरत्नमाला ’ ‘ दाशिरथी रामचरित्र ’ ‘ नीतिमंदिर ’ इत्यादि यांची पुस्तके प्रसिद्ध आहेत. यांची भाषा शुद्ध, सरळ व गोड असे.

[मनोरंजन १९१०]

पुरुषोत्तम गोविंद नाडकर्णी [१८४४-१९००] सारस्वत ब्राम्हण जन्म सावंतवाडी संस्थानांत कसाल गावा. याचा विद्याभ्यास मुंबईस झाला. विविधज्ञान-विस्ताराशी यांचा संबंध १८७० सालांत जुळून आला व पुढें त्याची सर्वमानकी १८७४ सालीं यांच्याकडे आली. सकट्यास न जुमानतां यांनी ३० वर्षे विविधज्ञान विस्ताराचे पालन केले व त्याचा लौकिक कायम राहून वाढविला. गणपत कृष्णाच्या छापखान्याचे काहीं वर्षे हे व्यवस्थापक होते. यांनी नामांकित ग्रंथकारांची बरीच मराठी पुस्तके प्रसिद्ध करून मराठी वाङ्मयांत भर घातली

[मनोरंजन १९१०]

पांडुरंग गोविंद शास्त्री पार व्री [१८४०-१९११] देशस्थ ऋग्वेदी ब्राम्हण हे ग्रंथकार आणि कवि पुणें जिजात खेड तालुक्यांतील मौजे कडूस येथें जन्मले हे कडूस येथील वृत्तिवान् अमून नानाफडणीमाचे आश्रित होत त्यांच्या मातोश्री हे अगदी लहान असनांच निवृत्तव्यामुळे हे आपल्या चुलत्याचा परिवा रात असत. ह्यांचे वहुतेक बालपण उनाड मुद्राच्या मगतीन खेळण्यांत गेले, व त्यांत विद्येची फार हेडसाळ झाली. हे सुमार पारा ववांचे झाल्यावर आपल्या वडिलांजवळ अध्ययन करूं लागले. नंतर पुण्यास येऊन तेथील संस्कृत पाठशालेंतील प्रसिद्ध पंडित बाळशास्त्री देव ह्यांजपसी यांनी व्युत्पात, व्याकरण आणि अलंकार शास्त्राचे चांगलेच परिशीलन केले. पुढें घराच्या गरीबांमुळे ह्यांना सरकारी नोकरी पतकरावी लागली. संस्कृत भाषेचे चाहेत डॉ. सिकलेअर साहेब व्हाडांत डायरेक्टर झाल्यावर त्यांनी सन १८६७ साली तिकडील शाळाखात्यांत पुण्याहून कित्येक लोक नेले, त्यांत रा. पांडुरंगशास्त्री होते. तिकडे गेल्यावर ह्यांनी शालोपयोगी अनेक विषयांचें इंग्रजीचे ज्ञान संपादन करून सरकारी नोकरी उत्तम प्रकारें वजाविली, आणि मोठमोठ्या विद्वान अधिकार्याकडून वाहवा मिळविली. पेन्शन घेत्यानंतर हे नानाफडनवीस यांच्या बेलबगेत पुराण सांगत असत. ह्या कवीने 'कादंबरीसार', 'मित्रचंद्र', 'बाणभट्ट', 'हर्ष', 'वगेरे गद्यग्रंथ व 'षट्शतुवर्णन', 'कृष्णाकुमारी' व 'बोधामृत' वगैरे काव्य केली आहेत. कित्येक ठिकाणचे श्लेशदायक श्लेष वजा केले असतां ह्या कवीची कविता प्रौढ नानारसालंकारांनीं मंडित व उच्च प्रतीच्या वाचकांचे मनोरंजन करणारी आहे.

[अर्वाचीन कविता पूर्वार्ध]

वामन दाजी ओक [१८४४-१८७१] कोकणस्थ ब्रह्मण, जन्म कोकणांत गुहागराजवळील हेद्री गांवां, स्थिति फारच गरीबीची होती. अभ्यास रत्नागिरी

हायस्कुलांत झाला. सन १८७० मॅट्रिक झाले मुंबईस खासगी शाळांतून दोनतीन वर्षे नोकरी केली. स. १८७५ साली नागपूर मिटीस्कूल मध्ये फर्स्ट असिस्टंटच्या जागी नेमणूक झाल्या; नंतर याच शाळेचे ते हेडमास्तर झाले. नंतर संबलपूर व रायपूर हायस्कुलांत हेडमास्तर झाले. १८९० पासून आपल्या अंतकालपर्यंत 'काव्यसंग्रह'चे संपादक होते. हे उत्तम कवि आणि लेखक होते. 'श्रीमन्माधवनिधन', 'गणप-निनिधनविलाप' वंगरे यांचे काव्यग्रंथ प्राप्त आहेत. मराठी कवितेचा व्यासंग दांडगा होता. स्वभावाने शांत, निगर्बी व निर्धसनी होते.

[मजोरंजन १९१०]

आहे वाङ्मय आपले नवरसी ओथंवले हे किती ?
लोकां बोधहि काय काय करिती ह्या पूर्वजांच्या कृती ?
आम्हां सर्वहि काव्यसंग्रहामिषे हे जो सुधी दाखवी,
गेला वामनराव ओक विलया तोही कवींचा कवींचा कवी !

गं रा. मोगरे.

वार्ता ऐकुनि वामना तब रडे स्वर्गी कवी वामन
टाहो फोडितसे मयूर कवि तो दुःखे तुला वाहुन;
गाळी अश्रु जला स्मरून तुजला तो मुक्त मुक्तेश्वर
शोकें विव्हल जाहली स्वहृदयी ती शारदा सुंदर

माधवानुज.

“ वामनरावाची ओक व कानेटकर यांची व शास्त्रीश्रीवाची जी खडाजंगी झाली ती पाहून त्या वेळच्या लोकांना मोठे कौतुक वाटले असेल ! मेघ आणि विद्युत यांच्या खडाजंगीने जगताला पर्जन्यवृष्टीचा लाभ होतो, त्याप्रमाणे विष्णु-शास्त्री व वामनरावजी यांच्या वाग्युद्धाचा फार मोठा लाभ मराठी वाचकांना झाला. या मळांच्या युद्धात सत्याचा काटा वामनरावजी ओकांकडेच जास्त झुकतो आहे, तरी हा लोकोपकारी वाद उपस्थित करावयाला कारण प्रथम विष्णुशास्त्री झाले हे निर्विवाद आहे.

[पांगारकरकृत निबंधमलेचे स्वरूप व कार्य]

जनार्दन बाळाजी मोडकः— [१८४५-१८९०] कोंकणस्थ ब्राम्हण जंमने रत्नागिरी जिह्यांतील दापोली तालुक्यांत पंचनदी गावीं, मराठी शिक्षण बार्-शीसं व इंग्रजी शिक्षण पुणे हायस्कुलांत झाले. स. १८६६ त मॅट्रिक व स. १८७०

डेकन कॉलेजांतून बी. ए. झाले. नाशिक व रत्नागिरी येथील हायस्कुलांत फर्स्ट असि. मास्तर व पुढें ठाण्यास हेडमास्तर झाले. यांच्या कारकिर्दीत ठाणें हायस्कूलची फार भरभराट झाली. हे उत्तम शिक्षक होते. स्वभाव शांत, प्रेमळ पण करारी असे. नेहमी कतंव्यतत्पर व टापटीप फार. ज्योतिष व काव्य यांचा व्यासंग दांडगाः होता. हे उत्तम लेखक होते. निबंधमाला य विविधज्ञानविस्तारांत यांचे पुष्कळ लेख प्रसिद्ध झाले आहेत. काव्येतिहास संग्रहाचे हे उत्पादक व चालक होते. काव्यसंग्रहांतही हे कित्येक वर्षे संपादक होते.

[मनोरंजन १९१०]

“ जनार्दनपंत स्वतः कवि होते किवा नाही हे आम्हांस माहित नाही. परंतु ते रसिक होते ही गोष्ट निर्विवाद आहे. कवितेचा भोक्ता व रसिक होण्यास मनुष्याने स्वतः कवि असलेच पाहिजे असे नाही. एका जुन्या कवीचे या संबंधाने असे द्वाणणें आहे की, “ कवि करोति काव्याति रसजानति पंडितः ”

[हरि माधव पंडितकृत चार चरित्रात्मक लेख.]

अबाजी विष्णु काथवटे [१८४६-१९०७] देशस्थ ब्राम्हण जन्म वाई येथें. शिक्षण फारच गरीब स्थितीत झालें, तथापि मोठ्या मेहनतीनें अभ्यास करून स्कॉलरशिपा वंगरे मिळून हे प्राज्युएट झाले. पुणे, ठाणें रत्नागिरी वंगरे ठिकाणीं असिमास्तराचे व डे. ए. इन्स्पेक्टराचें काम केल्यावर शेवटीं हे एलफिन्स्टन कॉलेजांत ऑरिएंटल भाषांचे प्रोफेसर झाले. यांना संस्कृत भाषा उत्तम येत होती. यांचा विद्याव्यासंग दांडगा असून हे निश्चयी, परोपकारी, गुणग्राहक व लोकाविषयी, कलकळ बाळगणारे होते.

[मनोरंजन १९१०].

यानीं ‘ शिक्षण आणि व्यापन ’ नावाचे एक शिक्षण विषयक चांगले पुस्तक लिहिले आहे.

आनंदराव सखाराम बर्वे [१८४५-१८९३] कोंकणस्थ ब्राम्हण यांचा जन्म कोकणातील अथणी गावीं झाला, बर्व्यांचे घराणे मूळचे गरीबच होते, पण आनंदरावांचे आज्ञे कृष्णराव यांनी अव्वल इंग्रजींत मामलत संपादन केली, त्यामुळे आनंदरावांच्या जन्माच्या वेळी बर्वे घराण्याची साधारण बरी स्थिति होती. प्राथमिक शिक्षण ठाण्याच्या आग्लेव्हर्नविद्युलर शाळेत सुरू झाले. सन १८६३ त

प्रवेश परिक्षा पास झाले व नंतर डॉ. उइलसनच्या कॉलेजांत दाखल झाले. या पुढील कॉलेजांतला खर्च ते स्कॉलरशिपा व शिकविण्यावर भागवीत. दुसरी परिक्षा पास झाल्यावर यांना कायद्याची टर्म भरली व बी. ए. झाल्या नंतर डॉ. उइलसनच हायस्कुलांत शिक्षकाचे काम केले. १८७३ साला सर टी. माधवराव इंदूरचे दिवाण असतां त्यांनी यास प्रांत न्यायाधिकाची जागा दिली. तेथे यांनी सन १८७७ पर्यंत काम केले. सन १८७२ च्या डिसेंबर महिन्यांत आनदरावांस बंगोयांत सिटी जज्जाची जागा मिलाली पुढे सन १८८२ त मिलिटरी सेक्रेटरी व १८९२त हे वरिष्ठ कोर्टाचे न्यायाधीश झाले. हे काम ते अखेरपर्यंत करित होते.

आनदरावांस मराठी भाषा फार उत्तम रितीनें सजवितां येत असे. ' ठगाचो जवानी ' हा ग्रंथ वाचीत असतां तो इंग्रजी ग्रंथाचे भाषांतर आहे या गोष्टीची वारंवार विस्मृति पडते पण या कृतीत मार्मिक व यथारूप भाषांतरापलीकडे कर्त्याची विशेष काही कतेबगारी प्रगट झाली अहे अंतें दिसत नाही. ' हिंमतव-हादूर ' या नाटकांत मात्र त्याच्या कर्त्याची करामत फार उत्तम तऱ्हेनें व्यक्त झाली आहे. इंग्रजीचा गंध नसणाऱ्यास देखील ते कोठेही दुर्बोध वाटणार नाही. मूळ नाटक का।च्या कृतीतले रहस्य व हृदय यांत यथामाग उतरले आहे, तथापि भाषांतर असून देखील ही कृति स्वतंत्र आहं असा भास होतो. आणि तिच्या जनकाची प्रसंशनीय कल्पकता व योजकता याविषयी फार अनुकूल ग्रह होतो, खरोखर या कृतीवर त्याची रसभरित लेखणी शेवटी फारती तर ती याहूनही अधिक रमणीय व चित्ताकर्षक झाली असती.

[विविधज्ञान विस्तार पु. ३३ तील देव यांचा लेख]

“ ह्यामलेट या प्रख्यात नाटकाची अगरकरकृत विकारविलसित, बर्वेकृत हिंमतबहादूर आणि कानिटकरकृत वीरसेन अशीं तीन भाषांतरं झाली. तीन्ही ग्रंथकार विद्वान असल्यामुळे भाषेच्या संबंधानें हीं नाटकां फार चांगलीं आहेत; तिहींत हिंमतबहादूर श्रेष्ठ आहे. ”

[मराठी भाषेची घटना, पृ. ३६३]

महादेव चिमणाजी आपटे [१८४५-१८९४] यांचा जन्म शके १७६७ च्या फाल्गुन महिन्यांत झाला. हे लहानपणापासून मोठे बुद्धिमान आणि अभ्यासी असत. घरची चांगलीशी स्थिति नसतांही हे आपल्या वयाच्या बाविसाव्या वर्षी बी. ए., आणि चौविसावे वर्षी एल. एल. बी. झाले. ह्या दोन्ही परी-

क्षांत ते पहिले आले होते. ए.उ. एल. बी आल्यावर हे कांहीं काल मुंबईतल्या नानाशंकर शेठच्या इंग्रजी शाळवर हेडमास्तर होते. हे फार चांगले शिक्षक होते. यांना भाषाविषय फार आवडत असत. ह्यांची योग्यता जाणून ह्यांस सरकारने युनिव्हर्सिटीचे फेलो नेमले होते.

हे हायकोर्टात वकीली करूं लागल्यावर थोडक्याच वेळांत ह्यांना चांगला पैसा मिळूं लागला परंतु पैसा मिळविण्याने त्यांचें समाधान झाले नाहीं. आपल्या देशांत कला कौशल्याची वृद्धि झाली असतां फार लाभ होतील असें वाटून त्यांनी एका गृहस्थास कांहीं नव्या कला शिकून येण्याकरितां विलायतेस आणि अमेरिकेस पाठविले. त्याचप्रमाणे पुण्यांत चाकूकातऱ्यांचा कारखाना काढण्याचा विचार करून त्यांनी त्यांत कोणा एका गृहस्थाम हाताशी धरलें होतें त्यांतही त्यांचा पैसा पुष्कळ जाऊन, त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं.

ह्यांचे लक्ष सामाजिक सुधारणेकडे नव्हते असे नाहीं. परंतु ते पुढे पाहूं लागले तों त्या मंडळीतले प्रमुख लोक एकामागून एक प्रायश्चित्त घेऊन मागे फिरले, आणि घस सोमून कार्य सिद्धीस नेण्यास कोणीच पुढे धजेना तेव्हां महादेवराव-जींनी त्या पक्षाचा नाद सोडून दिला. ह्यापुढे ते आपल्या वंशपरंपरागत पक्षास अग्नेरपर्यंत धरून राहिले.

वडिलोपार्जित घर अगदीं मोडकळीस आलेले पाहून तें नीट करण्याची उत्कृष्ट इच्छा व्हावी, हे स्वदेशाभिमाचे मोठें अंग आहे. आणि ते माणसास फार भूषणावह आहे. ते महादेवरावांच्या टायां होतें. आणि पदरचे लाख दीड लाख रुपये खर्चून, प्राचीन संस्कृत ग्रंथांच्या जीर्णोद्धारार्थ 'अनंदाश्रम' म्हणून जी एक चिरस्थायी संस्था ह्यांनीं पुणें शहरात करून ठेविली आहे, तीवरून ह्यांची साक्ष चांगली पटत आहे. ह्या संस्थेमध्ये नुसत्या प्राचीन ग्रंथांचा जीर्णोद्धार व्हावयाचा आहे, असे नाहीं. तर, प्राचीन संस्कृत विद्येचा अभ्यास करणाऱ्या दहा चार विद्यार्थ्यांची सर्व प्रकारची सोय व्हावी, आणि प्रत्यक्षां पांच सन्याशांस तशी पृढी तेथें मिळावी, अशी योजना त्यांनी करून ठेविली आहे.

ह्यांस मराठी चांगले लिहितां येत असे. 'मौजेच्या चार घटिका' ह्यांणून त्यांनी शाकुंतल नाटकानें भाषांतर लिहून प्रसिद्ध केले. त्यांत त्यांची पुष्कळ मार्मिकता व्यक्त झाली आहे. त्यांस जर अवकाश सांपडतां तर त्यांचें हातून आपखीं

कितीएक चांगले ग्रंथ उत्पन्न झाले असते. हे आपल्या इच्छेप्रमाणे शेवटी ' आनंदसरस्वति ' या नांवाने समाधिस्थ झाले.

[बालबोध, पु. १४ वें.]

“ महादेव चिमणाजी आपटे यांनी ' अभिज्ञान शाकुंतल ' यांचे केवळ गद्य-मय रूपांतर केले ते उत्तम झाले आहे. ”

[मराठी भाषेची घटना, पृ. ३६२.]

बाळाजी प्रभाकर मोडक [१८४७-१९०६] कोंकणस्थ ब्राम्हण मराठी शिक्षण सांगली येथे व इंग्रजी शिक्षण बेळगांव व मुंबई येथे एफ. ए. पर्यंत. १८६९ साली कोल्हापुरास राजाराम हायस्कुलात शिक्षकाची नोकरी पत्करली व हे काम करीत असतांच रसायन व पदार्थविज्ञान या शास्त्रांचा खासगी रितीने अभ्यास करून दीर्घोद्योगाने त्यांत प्राविण्य संपादिले. पुढे कांही दिवस हे श्रीमंत मिरजकर व श्रीमन्महाराज छत्रपति यांचे ट्यूटर होते. १८८० साली कोल्हापुरास कॉलेजची स्थापना झाली त्या वेळा यांना रसायनशास्त्राचे प्रोफेसर नेमिले. शिक्षणाचे काम सभाळून राहिलेल्या वेळांत यांना ऐतिहासिक व शास्त्रविषयक सुमारे ३५-३६ ग्रंथ लिहिले आहेत. यांचा ' शक व सन यांची जंत्री ' हा ग्रंथ उपयुक्त आहे.

[मनोरंजन १९१०]

“ या (१८७५-१८८३) काळातील मराठी शास्त्रीय वाङ्मयाचे खरे अध्वर्यु बाळाजी मोडक हे होत. प्रबलउद्योगप्रियता, दृढनिश्चय आणि साधपणा हे यांच्या अंगाचे गूण खरोखर अवर्णनीय होते. सन १८६०-६५ साली सर्व महाराष्ट्र आंग्लमय होण्याची जी लाट उसळली होती तिला परत फिरविण्याचे काम ज्यांनी अजोड प्रयत्न केले-त्या विष्णुशास्त्र्यांच्या तोडीचा कामगिरी-शास्त्रीय विषयापुरती तरी-बाळाजी प्रभाकरांनी केली यांत संशय नाही ”

[मराठी शास्त्रीय वाङ्मयाचा इतिहास, वि. ज्ञा. विस्तार पु. ३९ वें.]

“ मोडक यांचा पदार्थविज्ञान हा अत्यंत प्रिय विषय असून त्यांनी त्यावर कोल्हापुरास सार्वजनिक व्याख्याने दिली आहेत अशा प्रसंगी पुष्कळ प्रयोग त्यांनी स्वतः करून साऱ्या लोकांस पाश्चात्य राष्ट्रांच्या विद्याप्रभावाविषयी विस्मित करून

टाकले. सगरांश, मोडकांनी प्रकृत विषय आपल्या देशबंधुस शिकविण्याचा पतकर आपणावर घेतला आहे तो केवळ अल्पस्वल्प ज्ञानाच्या जोरावर नसून तो घेण्याची योग्यता त्यांनी आपले टायी चांगली आणली आहे ” [निबंधसाला]

नारायण धोंडदेव खांडेकर [१८४७] कऱ्हाडे ब्राह्मण हे कवि सातान्यानजीक तीन चार कोसांवर कृष्णातिरी असलेल्या निव नांवाच्या खेडे-गांधी जन्मले. हे सुमारे ५ वर्षांचे असतां यांचे वडील यांस वडोदे येथे घेऊन आले. व हे ११ वर्षांचे होईपर्यंत त्यांनी यांजकडून वेदाध्ययन करविले. परंतु वेदाची केवळ घोकेपट्टी करण्याचा कटाळा आल्याने यांचे लक्ष त्या विद्येकडे लागेनासे झाले. सबब, ' ही विद्या याचे कपाळी नाही ' असे समजून वडिलांनो ह्यांस मराठी शळेत घातले. तेथे यांनी तीन वर्षे सामान्य व्यवहारोपयोगी शिक्षण मिळविले. नंतर खासगी गुरुंजवळ यांनी गणितशास्त्र. संस्कृतकाव्ये व अलंकारशास्त्र ह्यांचे बरेच परिशीलन केले. आपल्या वयाच्या २२ व्या वर्षी यांनी सरकारी नोकरी पतकरिली. मार्कंडेयचरित्र रतिविलाप, भट्टपादचरित्र व शंकराचार्यजन्म अशीं चार आख्याने व इतर स्फुट कविता मिळून ह्या कवींनी सुमारे १००० कविता रचिली आहे. यांची कविता प्रौढ व नीतिपर असून तांत शद्धलालित्य हा गुण प्रधानत्वाने दिसून येतो. ” [अर्वाचीन कविता पूर्वार्ध]

कृष्णाजी परशुराम गाडगीळ-[१८४७-१८९६] कोकणस्थ ब्राह्मण यांचा जन्म पुणे येथे झाला. घरची स्थिति फार गरीबीची होती. विद्याभ्यास पुणे येथे स्कॉलरशिपा बगैरे मिळवून वी. ए. पर्यंत झाला. सन १८६७ त शाळाखात्यांत नोकरी धरली. व खानगीरीतीने अभ्यास करून १८७८ साली वकीलीची व १८७९ साली मुसफाची परीक्षा दिली. यांनी अनेक ठिकाणी मुसफाचे काम केले. यांना विद्येची मोठी गोडी होती. व यांचा व्यासंग सतत चालू होता. यांनी मराठीत पुष्कळ लेख लिहिले आहेत. यांचे ' गंगारसुख ', ' सिसिरोचे निबंध ', ' ममाजघटना ', ' वेपविभ्रम ' हीं पुस्तके प्रसिद्ध आहेत. हे चांगले कविही होते. ' देवीश्रीविहकटुरिया सार्धभौमिनी ' या राष्ट्रगीताचे कर्ते हेच आहेत. इंग्रजीतही हे उत्तम लेख लिहीत असत. हे उत्तम शिक्षक होते. संन्यास घेऊन ' विद्यानंदस्वामी ' या नांवाने हे समाधिस्त झाले ” [मनोरंजन १९१०]

अण्णा मर्तेड जोशी [१८४८-१८९८] हेही आण्णासाहेब किलोस्कर यांचे समकालीन नाटककार होत. हे अण्णासाहेबांस गुरुत्वात् ~~सुसंस्कृत~~ ~~सुसंस्कृत~~

अण्णासाहेब वेळगांवास असतांना ' भरतशास्त्रोत्तेजक ' या नांवाची एक मंडळी त्यांच्या देखरेखे खाली स्थापन झाली होती. तिच्या उत्पादकांपैकी अण्णामार्तंड एक होते. त्यानंतर मुंबईस १८७९ साली उद्योगानिमित्त आले असतांना याच नावाने त्रेथील हौशा मंडळी जमा करून ते प्रयोग करित अमत. त्यांना सं. सौभाग्यरमा, सं. सावित्री, व सं. शिवछत्रपतिविजय अशी तीन स्वतंत्र नाटके रचलेलीं उपलब्ध आहेत. या नाटकांचे प्रयोग ' आर्यनाट्यकलोत्तेजक ' नांवाच्या मंडळीच्या द्वारे फक्त मुंबई शहरांत होत असत. सौभाग्यरमा नाटक सामाजिक होणे त्यामुळे त्यांच्या प्रयोगसंबंधाने कांही दिवस मुंबई शहरांत नाटक पहाणारे लोकांत उत्सुकता होती. अण्णामार्तंड हे सधमक मत.चे होते. त्यांनी नाटक.च्या द्वारे अवलाखियांच्या दुःखदस्थितांचे चित्र रमा नाटकांत उठविले आहे. नोकरी संभळून ते नाटके लिहिण्याचे काम करित, व ती तयार झाली म्हणजे अपल्या छात्रवर्गाकडून त्याचे रंगभूमीवर प्रयोग करवीत. संगीत, मृच्छकटिक व उत्तर रामचरित्र अशी आणखी दोन नाटके त्यांनी तयार केली आहेत. परंतु ती आपतां उपलब्ध नाहीत. संगीत नाटकाच्या पहिल्या अर्दानांतले किलोस्करांचे अभ्युप्या डेगरे दांच्या प्रमाणेच अण्णामार्तंड याचे नांव नेघाल्याशिवाय राहणार नाही.

! सं. ४ मुमुभदारमत म. पाटलीय नाटककार !

नारायण मेघाजी लोकांडे [१८१८-१८२२] फुल माळी जन्म ठाणे येथे. मराठी व इंग्रजी शिक्षण ठाणे येथे होऊन नंतर हे मुंबईस आले. रेल्वेखात्यांत व पोस्ट ऑफिसांत कांही दिवस काम केल्यावर फुल माडवामिलमध्ये यांना स्टोअर-कीपरची जागा मिळाली महाराष्ट्र सत्यशोधक समाजाच्या संस्थापकांपैकी हे एक होते. सन १८८१ साली ' दीनवाद्य ' चे संपादनत्व यांच्याकडे आले. मागसलेल्या जातींच्या सुधारणेविषयी व गिरण्यांतील लोकांच्या दुःखासंबंधाने त्या पत्रांत अनेक लेख लिहून यांनी लोकमत जागृत केले, ' मिलहान्डस असोसिएशन ' यांनीच स्थापन केली. यांच्या चळवळीमुळे सरकारास गिरण्याच्या स्थितीच्या चौकशीसाठी एक कमीशन नेमावे लागले व त्याचे चांगले परिणाम झाले. जंगलाच्या कायद्यापासून लोकांना त्रास होत असे, त्या संबधानेही यांनी पुष्कळ लिहिले व त्याचा बराच उपयोग झाला. यांच्याच प्रयत्नाने मागसलेल्या वर्गातील विद्यार्थ्यांस सरकारांतून कांही सवलती मिळाल्या. यांची कामगिरी पाहून यांना सरकाराने जे. पी. केले व रावबहादुर हा किताब दिला. [मनोरंजन १९१०]

हरि माधव पंडित [१८४९-१८९९] काँग्रेस ब्राम्हण. जन्म मागली संस्थानांत हरिपूर गांवी मराठी शिक्षण हरिपूरस व इंग्रजी शिक्षण मुंबईस मिशनरी शाळेत झाले १८६९ साली मॅट्रिक झाले व कॉलेजांत जाऊन तीन वर्षे अभ्यास केल, पण कौटुंबिक अडचणीमुळे कॉलेज शिक्षण सोडून यांना नोकरी पतकरावी लागली. सन १८७२ त यांची नागपूर सिटी स्कूलच्या हेड मास्तरच्या जागी नेमणूक झाली. १८८२ साली नागपूरकर भोसले यांच्याकडे डेप्युटी मॅनेजर झाले. १८८६ त जबलपुरास काँट्रि ऑफ वार्डेचे डे. म्यनेजर झाले व १८९१ त ही जागा सोडून यांनी 'देशसेवक' पत्र मुरू केले व पुन्हां भोसले यांच्याकडे पूर्वीच्या जागी राहिले 'विविधज्ञान विस्तार' चे त्या मसिक पुरतकाच्या सातव्या वर्षापासून तो आपल्या दहावस न कालापर्यंत हे संपादक होते. हे उत्तम शिक्षक, कसलेले लेखक व भाषिक टीकाकार होते तसेच सामाजिक सुधारणेचेही कडे पुरस्कर्ते होते. [२ नोव्हेंबर १९१०]

“ ग्रंथ परीक्षणांत त्याचा (पंडिताचा) सात हातखंडा अने ग्रंथांतल्या चांगल्या अल्पही गुणावद्दल ग्रंथकारास पुष्कळ श्रेय की वाचयाची, दोष मोठे असले तर ते अशा रीतीने द्यावातयाचे की त्या विषयी ग्रंथकारास वाईट न वाटता, त्यावरून आपल्या सुधारणेची दिशा त्यास मिळून, टीकाकाराविषयी अत्यंत पूज्यबुद्धि उत्पन्न वाचयाची, आणि लिहिणाराम या टीका वाचतांना गुदगुल्या व्हावयाच्या. [याल्लोधांतोल म्मुलेख.]

काव्येच्या रणछोड्या : कौर्तिकर [१८४९-] सूर्यवंशी पाठार प्रभू. हे संप्रसिद्ध पद्यकार आणि कवि मुंबई येथे जन्मले. याचे मराठी आणि प्राथमिक इंग्रजी शिक्षण 'प्रभुशाळा', 'एलफिन्स्टन इन्स्टिट्यूट' व 'वितसन-स्कूल' ह्या विद्यालयांत झाले. सन १८६६ त एफ. ए. ई. च्या परिक्षेत हे उत्तीर्ण झाले. व १८७४ साली आंग्ल वैद्यकाचा अभ्यास करण्यासाठी इंग्लंडास गेले. तिकडे मोटमोठ्या नामांकित पाठशाळांत उत्तम प्रकारे अभ्यास करून व अनेक विद्यावेतने व बक्षिसे मिळवून सन १८७७ त आय. एम. एस. (इंडियन मेडिसिन्स) झाले नंतर हिंदुस्थानांत येऊन हे सरकारी दवाखान्यांत नोकर झाले. नोकरीच्या संबंधाने यांना हिंदुस्थानांत पुष्कळ ठिकाणी फिरावे लागले, इतकेच नव्हे तर त्यांना वल्लुचिरतान व अफगाणिस्तान ह्या देशांतही मोठा कष्टतर प्रवास करावा लागला. हे मोठे शोधक वैद्य, उत्तम वक्ते आणि शास्त्रीय विषयावर मराठीत

व इंग्रजीत लेख लिहिणारे असून शिवय एक चांगले अर्वाचीन कवि आहेत. ह्यांनी ' भक्तिसुधा ', ' विलापलहरी, ' ' इंदिरा ' ही काव्ये व ' रशिया ' वगैरे गद्यग्रंथ लिहिले आहेत. यांची कविता प्रसन्न आणि रसाळ आहे. विशेषतः ' विलापलहरी ' हे काव्य हृदयंगम उतरले आहे. [अर्वाचीन कविता पूर्वार्ध.]

“ नवीन पद्यवाङ्मय गद्याकडे जास्त वललेले असतं. तेव्हां ' ही कसली कविता? ' असे म्हणून पुष्कळ वाचक नाके मुरडतात. कुठ्यांचे ' राजा शिवाजी ' काव्य आणि कीर्तिकरांचे ' इंदिरा ' काव्य प्रसिद्ध झाले, तेव्हां त्यावर अशाच प्रकारच्या टीका झाल्या.. टेनिसनच्या ' प्रिन्सेस ' चे हे भाषांतरमय काव्य अगदी नवीन प्रकारचे आहे. ”

[मराठी भाषेची घटना पृ. २८४ व २९०.]

नारायण हरी भागवत—हे मराठी भाषेचे प्रसिद्ध प्रहसनकार होत. ह्यांचा जन्म पुणे येथे ता. १९ सप्टेंबर, इ. स. १८४९ रोजी झाला. यांचे मुळगांव मुरबाड, तालुका संगमेश्वर, जि० रत्नागिरी, हे होय. ह्यांचे वडील हरी भागवत हे कथेकरी होते. त्यांस, तीन मुलगे होते; महादेव, नारायण व रामचंद्र. महादेव भागवत हे रेलवेत नोकर होते, ते १८६५ साली वारले. रामचंद्र भागवत हे १८९८ साली वारले.

नारायणरावांचा विद्याभ्यास पुणे येथे झाला. ते १८६१ चे सप्टेंबर महिन्यांत, पुणे येथील हायस्कूलांत दाखल झाले; व १८६५ च्या मार्चात त्यांनी हायस्कूल सोडण्याचे कारण त्यांच्या वडील वंधूचा मृत्यु होय. घरची गरीबी असल्यामुळे त्यांस लवकरच नोकरी धरणे भाग पडले. ते पहिल्याने फॉरेस्ट खात्यांत इन्स्पेक्टर होते; ते काम वर्ष दीड वर्ष केल्यावर, ते मुंबईत बी. बी. सी. आय्. रेलवेत नोकरीवर राहिले. तेथे काहीं वर्षे गेल्यावर, १८७१ साली ते खानेसुमारीच्या खात्यांत शिरले. तेथे सुमारे तीन वर्षे राहून, ता. १ जुलई १८७४ साली ते सॅनटरी कमिशनरचे कचेरीत काम करू लागले व शेवटपर्यंत ते तेथेच होते. त्या खात्यात असतांना, वरिष्ठ कामदार लोकांची त्यांजवर चांगली कृपादृष्टि असे.

नारायणरावांचा काल हा इंग्रजीराज्याचा आरंभकाल असल्यामुळे, त्यावेळी, महाराष्ट्रातील बडे बडे लोक इंग्रजी विद्येने आणि सुधारणेने, दिपून गेले होते. त्यांची, आपले तेवढे सगळेच वार्ड व इंग्रजांचे तेवढे सगळे चांगले, अशाप्रकारची

स्वामिमानशून्यतेची समजूत होऊन, त्यांच्या वर्तनांत, लेखांत व भाषणांत त्याच विचारांचा गोंधळ माजून राहिला होता. प्रसिद्ध ' लोकहितवादी ' बांचे ग्रंथ, ह्या स्थितीची साक्ष उत्तमप्रकारे देतात. अशा काली, निबंधमालाकार, कै० ना. बा. कानिटकर व. कै० नारायण हरि भागवत यांच्या ग्रंथांचा महाराष्ट्रांत स्वामिमानाचा पुनरुद्गम करण्याच्या कार्मी प्रमुखत्वाने उपयोग झाला. निबंधमालाकारांचे सणसणीत लेख, कानिटकरांची समाजिक नाटकें व भागवतांची बाष्कळ सुधारणांचे दुष्परिणाम समाजास दाखविणारीं प्रहसने यांनीं, लोकांच्या विचारांत मोठीच क्रांति केली, यांत संशय नाही. नारायणराव भागवत हे मोठे जाडे विद्वान् होते असे नाही, तथापि प्रहसनकाराच्या अंगीं जे गुण असावे लगतात, ते त्यांच्या अंगीं पूर्णत्वाने वास करीत होते व मराठी भाषेचे ज्ञानही त्यांस चांगले होते. त्यांच्या सर्व ग्रंथांची यादी पुढे दिली आहे.

प्रहसने-मोर एल्. एल्. बी. (१८८२), स्त्रीविद्यावैचित्रदर्शन (३ री आ. १८८५), फॅशनबल वार्ड्फ अथवा विचार सन्निपात (१८८५); फरडामुत्सही (१८८५); पुनर्विवाह दुःखदर्शन (१८८४) राष्ट्रीयविचार; हुंडाप्रहसन.

नाटकें-भाषासुंदरी अथवा विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचें नाट्यावतरण (१८८४); भार्याप्रमाद अथवा पतिविडंबन; मसलत फसली अथवा राजविजय.

चरित्रें-अकालकोटच्या स्वामीचें चरित्र २ भा. (१८७९) ज्ञानेश्वर महा-राजांचें चरित्र.

निबंध-सद्यःस्थितीचा रंग अथवा प्रहसन पुस्तकावरील घावटळ; सध्यांचे तट अथवा आमच्यांतील टळक टळक भेद; स्त्रिया साहसी किंवा दुराचारी होण्यास बालविवाह कारण आहे काय (१८७७), धंद्याची विल्हेवारी (१८७५).

वेदांत-गीतज्ञानेश्वरीरहस्य; सार्थपरमामृत.

किरकोळ-रामजन्म; कृष्णजन्म; एकादशी; मंगळागौरी, व सीतास्वयंवर; ह्या प्रमाणें त्यांचीं एकंदर छापलेली पुस्तकें २३ आहेत. व त्यांतील बहुतेक पुस्तकांच्या पुष्कळ आवृत्ति निघाल्या आहेत; ह्यावरून त्यांच्या पुस्तकांची लोकप्रियता चांगली व्यक्त होते; आणि हीं सगळीं पुस्तकें, त्यांनी आपली नोकरी संधाळून लिहिलीं, हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. त्यांनीं आपली प्रहसने ज्या कालास अनुलक्षून लिहिलीं आहेत. तो काल हल्लीं पालटला आहे, तथापि भाषा व तत्काळीन परिस्थिती

समजून घेण्यास हीं पुस्तके फार उपयोगी आहेत यांत संशय नाही. त्यांचे निबंध तर अवश्य वाचण्यासारखे आहेत, त्यांच्या निबंधांची भाषा फार जोरदार व कौटिकमयुक्त असून प्रतिपक्षाच्या गर्भस्थानावर सारा करण्याची त्यांची पद्धति निबंधमालेच्या पद्धतीसारखी दिसते. एकंदरीत पाहिलें असातां, त्यांच्या मनावर, भाषेवर, विचारांवर निबंधमालेचा प्रभाव पगडा वसला असावा असे दिसते.

नारायणराव हे, त्यावेळीं मुंबईत निघणाऱ्या 'वार्ताहर' नामक पत्राचे सात वर्षे संपादक होते. मुंबईत, 'प्रिंटर्स-पब्लिशर्स-बुकसेलर्स असोशियन' ह्या नांवाची एक संस्था होती, तिचे ते सेक्रेटरी होते. ही सभा, नारायणरावांच्या मृत्यूनंतर नामशेष झाल्याचें समजतें. प्रहसनांपैकी 'मोर एल्. एल्. बी.' प्रहसनावर १८८६ सालीं फिर्यादही झाली होती, परंतु त्या पुस्तकांत आक्षेपजक असें कांहींच न आढळल्यामुळे. ती काढून टाकण्यांत आली ! यानंतर, 'अभिनय तरुणीविद्या' प्रहसनावरही, त्याच वर्षी, फिर्याद करण्यांत आली व चौकशांत लेखक व प्रकाशक हे दोषी ठरून त्यांस दंड करण्यांत आला व पुस्तके जप्त झाली. ह्या प्रहसनाचे लेखक कोणी दुसरे गृहस्थ होते, पण त्यांत भागवतांचेही थोडेसें अंग होतेंच. ह्या फिर्यादी झाल्यावर रा. भागवत यांनी, त्याच सालीं, 'सद्यःस्थितीचा रंग अथवा प्रहसन पुस्तकावरील वावटळ' व सध्यांचे तट व आमच्यांतलें ठळक ठळक भेद' हे निबंध लिहून प्रसिद्ध केले; त्यांत ह्या फिर्यादीसंबंधाची सविस्तार हकीकत आहे. भागवतांच्या कांहीं प्रहसनांचे रंगभूमीवर प्रयोगही झाले होते; परंतु ते निलंबी असल्यामुळे, प्रयोगाच्या हक्काबद्दल, कोणत्याही नाटकमंडळीकडून त्यांनी कांहीं घेतले नाही. सांगलीकर नाटकमंडळीचे मालक रा. धोडोपंत सांगलीकर ह्यांनी, मोर एल्. एल्. बी. प्रहसनाच्या प्रयोगाच्या हक्काबद्दल, त्यांस एकदां ५०० रुपये देऊं केले होते, परंतु ते त्यांनी घेतले नाहीत. "

[ज. र. अजगांवकर,]

शिवराम रामकृष्ण नितसुरे [१८५०-१८७८] हे कवि मुंबईत क.माठी पुण्यांतील शाळेत शिक्षक होते, आणि ह्यांचा जन्म अहमदनगर जिल्ह्यांत झाला होता ह्याच्या पत्नीकडे ह्यांची कांहीं एक माहिती मिळत नाही. ह्या कवीची कविता सरळ, सरस आणि गोड आहे. पित्याचें नांव अखंड चालवील.

[अर्वाचीन कविता पू.]

विठ्ठल भगवंत लेंबे [१८५० ?] शुद्ध यजुर्वेदी ब्राह्मण. हे कवि पुणे जिल्ह्यांत ठमढेरे यांचे तळेंगावीं जन्मले. ह्यांचा मराठी अभ्यास तळेगावां झाला. नंतर पुणे येथें चाबा गोखले यांच्या इंग्रजी शाळेंत ह्यांस प्रवेशपरीक्षेपर्यंत प्राथमिक शिक्षण मिळालें. ह्यांचे मामा हरिशास्त्री, जे कै. वा. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांचे सहाध्यायी होणे, यांनीं लेंबे यांस नवनीतांत ल मोगोपंताच्या सर्व कविता शिकविल्या. त्यामुळें ह्यांस कविता करण्याची इच्छा झाली. पुढे वृत्तदर्पणाचा अभ्यास करून ह्यांनीं कित्येक किरकोळ कविता केल्या. घरगुती अडचणीमुळें यांना लवकरच रेलवेची नोकरी पतकरावी लागली. पाकणी येथे असतां याचा रा. रा. शंकर गणेश देशपांडे यांच्याशी परिचय झाला. त्यांच्याजवळ ह्यांनी कित्येक प्रसिद्ध संस्कृत काव्यांचें अध्ययन केलें. त्याच प्रमाणें रसमाधुर्य, अलंकार, वनश्रीवर्णन इत्यादि उदात्त कवितेला लागणाऱ्या साहित्याचेंही यांनीं परिशीलन केलें. त्या योगे ह्यांची कविताशक्ति प्रगल्भ झाली. ह्यांनी ' मित्रदर्शन, ' ' विष्णुनधन, ' ' शोकावर्त ' आणि इतर बऱ्याच स्फुट कविता लिहिल्या आहेत. पैकी शोकावर्त हें काव्य अत्यंत हृदयंगम उतरलें आहे. ” [अर्वाचीन कविता पू.]

“ एकोणिसाव्या शतकांत अगदी परवश झालेल्या मराठी कवितेला स्वतंत्र व शुद्ध वळण लावण्याचा व तिचें ऐश्वर्य वाढविण्याचा प्रयत्न ज्या थोर कवींनी केला त्यांत वि. भ. लेंबे यांची गणना होते. ” अशी यांची किर्ती आहे.

शंकर मोरो रानडे [१८५८-१८९९] कौकणस्थ ब्राह्मण. जन्म वाई येथे मराठी शिक्षण वाईस व इंग्रजी शिक्षण पुण्यास झालें. सन १८६८ हे मॅट्रिक व १८७२ त डेक्कन कॉलेजांतून बी. ए. झाले. कांहीं दिवस सरकारी नोकरी केली पण अधिकाऱ्यांशी जमेना म्हणून राजिनामा देऊन ' नाट्यकार्णव ' मासिक पुस्तक काढण्यास सुरुवात केली. कांहीं दिवस हे ' हंतुप्रकाश ' व ' नेटीव्ह ओपिनियन ' या पत्रांचे संपादक होते. सन १८८४ सालीं ह्यांना श्री सयाजीराव महाराजांनीं अ.प.ला पदवी ठेविले. तेथेच अखेरपर्यंत होते. बडोद्याची ' सहविचारणी सभा ' यांनीच स्थापन केली. हे उत्तम ग्रंथकार व लेखक होते. ह्यांनीं पुष्कळ पुस्तकें लिहिलीं आहेत. हे सुधारक होते: उत्तम कविही होते. ”

[मनोरंजन १९१०.]

“ आजपर्यंत महाराष्ट्र भाषेची महती गाऊनच केवळ संतुष्ट न राहतां आपल्या बुद्धिकौशल्यानें व लेखणीनें तिच्या सौंदर्यांत ज्यांनीं ज्यांनीं थोडीबहुत

भर घातली आहे अशा मंडळीत—आणि विशेषतः अशा पदवीधर मंडळीत—आमचे मित्र कै. शंकर मोरो रानडे ह्यांस बरेच उच्च स्थान दिले पाहिजे. ह्या आमच्या झणण्यास महाराष्ट्राच्या कोणत्याही कोपऱ्यांतून अपवाद ऐकू येईल असे आह्मांस सहसा वाटत नाही. महाराष्ट्र भाषेच्या दुर्दैवाने हा मोहरा गेल्या नोव्हेंबर महिन्यांत हा लोक सोडून गेला. रसिकता, चतुरस्रता, समयसूचकता व विनम्रता ह्या चारी बहिणी शंकरराव रानड्यांकडे सदैव सरख्या नांदत होत्या, हे त्यांजबरोबर सहज ऐखांधीं विषयावर चार शब्द बोलण्याचा ज्याला प्रसंग येई त्याच्या लक्षांत आल्यावांचून राहत नसे.

शंकररावांचा विषय वाङ्मय व त्यांचा अवतारही त्यांच्याच अभिवृद्धीकरितां God made Churchill a poet, but destiny made him a schoolmaster—हे जे एका प्रसिद्ध लेखकाने चर्चिल संबंधाने म्हटले आहे ते शंकररावांस अक्षरशः लागू पडते. नोकरीचा त्यांजवर केवळ आळ आला म्हणा अथवा देवाने ती त्यांजवर लादली गेली म्हणा, त्यांचे अंतःकरण तिकडे नव्हते. नोकरी सोडल्यावर 'इंदुप्रकाश' व 'नेटिव्ह ओपिनियन' हीं पत्रे त्यांनीं कांहीं वर्षे चालविली. ह्या दोन्हीं पत्रांत त्यांच्या हातून बरेच उत्तमोत्तम लेखही लिहिले गेले आहेत, नाहीत असे नाही. तथापि हेही काम नोकरी प्रमाणेच करावयाचे म्हणून त्यांनीं केले. त्यांच्या मनाचा ओढा बिलकूल तिकडे नव्हता. बहुतेक सर्व दिवस शिक्षणांत, आपल्या विद्यार्थ्यां बरोबर किंवा घरी आलेल्या इतर मंडळीबरोबर निरनिराळ्या विषयांच्या चर्चेत, विनोदांत किंवा पुस्तकावलोकनांत घालवावा; रात्री एखाद्या नाटक मंडळी कडून आमंत्रण आले तर नकार न करितां आदराने त्यांच्या तालमीच्या खोलींत जाऊन निरनिराळ्या पात्रांस त्यांच्या त्यांच्या अभिनयाची दीक्षा द्यावी, व आपल्या पत्राच्या प्रसिद्धीचा वार नजीक आला म्हणजे आयत्या वेळीं छापखान्यांत जाऊन पत्रास लागणाऱ्या मजकुराची भरती करून द्यावी असे हमेशा होत असे. विद्यालयांत असतांना सर्वांगरमणीय अशा संस्कृत व इंग्रजी वागवधूच्या सौंदर्याचा व विविधविलासांचा त्यांजवर जो पगडा बसला होता तो इतका अजब होता कीं बी. ए. होऊन कॉलेज सुटले, नोकरी धरावी लागली, दुसरेही चरितार्थाचे मार्ग पहावे लागले, तथापि आपल्या ह्या दोन्ही सांगातिणीचा त्यांनीं आपणास कधीही विसर पडू दिला नाही. वाङ्मयासंबंधी—विशेषतः काव्यनाटकाच्या बाबतीत कसलीही शंका शंकररावांकडे घेऊन जा किंवा स्मृतिपथास सोडून गेलेल्या गद्यपद्याच्या एखाद्या चरणाचा थांग लावून या मात्र खोटी, कीं

शंकररावांपुढें कालिदास, भवभूति, बाण वगैरे संस्कृत कविच नव्हत तर शेक्सपीयर, मोलियरसारखे परदेशीय कविही दत्त उभे. एक चरण असो वा संबंध पद्य असो; पुस्तकास हात न लावितां लगलीच झणून दाखवावयाचे. इतकें हे काव्यनाटकावर असलेले निःसीम प्रेम सरकारी हपिसाच्या एकाद्या कोपऱ्यांत पडून अथवा साता-हिक पत्रांच्या फायलींत दडून रहावें असा ईश्वरीसंकेत नव्हता. म्हणूनच जणू काय नाट्यकथार्णवाच्या द्वारे ते प्रकट करून आमच्या महागष्ट देशांत खरी रसिकता व सहृदयता जागृत करण्याची इच्छा शंकररावांस झाली. नाट्यकथार्णवाचा पहिला अंक बाहेर पडतांच सामान्य वाचकांचीच नव्हेत तर चांगल्या चाणाक्ष परीक्षकांचीही मने त्यांतून प्रसिद्ध झालेल्या शिलादित्य व मथुरा ह्या कादंबऱ्यांचे स्वरूप पाहून कांहीं काळपर्यंत गाशंक व विस्मित झाली. ह्या दोन्हांही पाश्चिमात्य बायांस देशी पेहराव देण्यांत शंकररावांनी दाखविलेली हातचलाखी इतकी बेमालुम होती कीं अमच्या प्राचीन स्थितिरीतींच्या दर्शक अशा ह्या ऐतिहासिक कादंबऱ्या होत असा पुष्कळांचा त्यावेळी समज झाला होता. ते कांही असो; परंतु सूक्ष्मदर्शने पाहिले तर नाट्यकथार्णवाच्या द्वारे शंकररावांनी आमच्या मराठी भाषेस एक नवीनच मनोहर वळण लावून दिलें, ह्यांत शंका नाही. नाट्यकथार्णवाच्या जन्मापूर्वी व अलीकडे पंधरावीस वर्षांत मराठी भाषेंत प्रसिद्ध झालेल्या कादंबऱ्यांतील कथाःनके, विषय व भाषासरणी ह्यांची परस्परांशी तूलना करून पाहूं गेले तर मागच्यांत व हल्लींच्यांत काय काय अंतर पडलें आहे तें सहज लक्षांत येईल. नाट्यकथार्णवांतून प्रसिद्ध झालेलीं नाटके व कादंबऱ्या ही संस्कृत व इंग्रजीचीं मराठी भाषांतरें नव्हत तर रूपांतरें आहेत. शंकररावांची स्वतःची कल्पकता त्यांत नाही, हें खरें. तथापि एका भाषेंतून एकादे काव्य, नाटक किंवा कादंबरी दुसऱ्या भाषेंत आणणे नव्हे तर ती जणू काय त्याच भाषेपासून निर्माण झाली आहे हे दाखविणें सोपें नाही. ह्याला भाषाज्ञान तर हवेंच; पण पुष्कळशीं कल्पकताही लागते. इतिहासा-चीच नव्हे तर परस्पर भिन्न अशा देशांतील लोकांच्या स्थितिरीतींची व आचार-विचारांची चांगली ओळख करून घ्यावी लागते. गाय फॉक्स, केट्स्वी, किंग लीयर-सारख्या परदेशीय पात्रांना, शिलादित्य, कार्तिकशंभू किंवा अतिपीठ हीं देशी नांवें दिल्यानेच कार्य भागत नाही. नांवाप्रमाणें त्यांचे आचारविचारही मूळकथानकाच्या सौरस्याची हानि न करितां आपल्या देशांतील लोकच्या रीतिरिवाजांस साजतील अशा रीतीने बदलले पाहिजेत. हें काम फार कठिण आहे. तथापि शंकररावांनीं तें इतकें चोख व बेमालुम केलें आहे कीं जो जो त्यांच्या ह्या कृतींचे अवलोकन करीत जावें तो तो त्यांच्या बुद्धिमत्तेचेच नाही तर मार्मिकतेचे व योजकतेचे अधिकाधिक

कौतुक वाट्टे लागते. नाट्यकथांवातूनच प्रसिद्ध झालेले व रंगभूमीवरहि झालेले त्यांचे डॉक्टरवैद्यपहसनेच घ्या डाक्टर व वैद्य ह्यांच्या वाक्संग्रामांचे, उभय पक्षांतील मंडळीच्या गुणावगुणांचे व पर्यायाने कांहीं उच्च वर्णांतील लोकांच्या गृहस्थितींचे शंकररावजीनीं जे अप्रतिम चित्र रेखाटले आहे. त्यावरून त्यांची शोधकबुद्धि, कल्पकता व मार्मिकता ह्यांची सहज कल्पना करिता येण्यासारखी आहे. शंकररावांचा पद्यरचनाही अशीच सुरेख आहे. त्यांनीं एक दे स्वतंत्र काव्य लिहिले नाही खरे, तथापि त्यांची थोडीचहुत पद्यरचना जी रतिमन्मथ नाटकांतून व इतरत्र प्रकट झाली आहे, ती फार वरच्या दर्जाची आहे इतकेंच नव्हे, तर ती असठेला प्रसाद, सुलभता व सरलता अर्वाचीन काव्यग्रंथांत क्वचितच आढळते. मी कवि नाही, असें नें म्हणत असत. परंतु कोणी कसल्य हा विषयावर वांहीं पद्यरचना अमुक एक वृत्तांत करून घ्या म्हटले, तर सद्यस्फूर्तीनें असें सुरेख व श्रुतिमनोहर पद्य रचून दाखवीत कीं, वृत्तदर्पण पुढे ठेवून गणमात्रा जुळवीत वसणाऱ्या अलीकडील कित्येक संगीतनाटककारांस त्यांच्या त्या कृतीचे मोठे आश्चर्य वाटे. ”

[वि. ज्ञा. विस्तारांतील मृत्युलेख]

हादेव बाळकृष्ण चितळे उर्फ बापूसाहेब भाजेकर-भाजेकर हे रावसाहेब भाजेकर म्हणून एक प्रसिद्ध गृहस्थ होते, ह्यांचे कनिष्ठ बन्धु होते. 'मनोरमा' म्हणून सुमारे ४ वर्षांपूर्वी एक सामाजिक नाटक प्रसिद्ध झाले होते त्याचे कर्ते भाजेकर होत. डेक्कनकॉलेजांत विद्यार्थी असतांना त्यांनी हे नाटक स. १८७१ त लिहिलें. यांत सद्यःस्थितीचे चित्र फार चांगले दाखविले आहे. सुनांना सासवांचा जाच, लग्नकार्यांतले विहिणीचे हस व फुगवीचे प्रकार, वृद्धांशी तरुण मुलींची लग्ने, गतभतृकेचे वाईट मार्गांत पळालेले असतां घडलेले दुष्परिणाम विद्यार्जनाकरितां परदेशीं गमन इत्यादि सामाजिक चर्चेतले विषय या नाटकांत कल्यानें गोविले आहेत. पुनर्विवाहाच्या व बालविवाहाच्या वादाचा आरंभ याच सुमारास होता. तेच विषय नाटकंरूपानें पुढें आणलेले आहेत. कित्येक ठिकाणीं या नाटकांत अंशरूपानें झालां अहि व ह्याबद्दल त्या वेळीं वर्तमानपत्रांतून व मासिक पुस्तकांतून टीकाही आल्या होत्या. ते दोष बाजूला ठेवले तर हे नाटक भाषेच्या दृष्टीनें व रचनेनें चांगलें उतरले आहे.

रा. भाजेकर हे नांना गोखले-यांच्या शाळेत मधून शिक्षकाचेही काम करित असत. भाष्यांची झाला जिला हल्ली 'नेटीव्ह इन्स्टिट्यूशन' म्हणतात तिच्याही

उत्पादकांत हे होते. कित्येक वर्षे हे ज्ञानचक्षुंतही लिहित असत. पुढे इंकर नांवा-
नांत रामपुरा येथील डिस्ट्रिक्ट जज्ज होते. तेथेच हे १८९२ साली वरले.

भाजेकर यांचे समकालीन नाट्य, कीर्तने यांनी जरी एकेक किंवा दोन नाटके लिहिली आहेत तरी नेवड्यावरून पुढील पिढीच्या नाटककारांस नाटके लिहिण्याची स्फूर्ति झाली, हे एक व दुसरे यांच्या नाटकांवरून त्या वेळची नाटकलेखी स्थिति कळून येते. ह्याणून सदरहु नाटककारांचे ऐतिहासिक दृष्टीने महत्त्व आहे.

[महाराष्ट्रीय नाटककार भा. १ ला.]

वासुदेव नारायण डोंगरे [१८५०-१९०५] डोंगरे यांचा जन्म सन १७७२ च्या वर्षप्रतिपदेच्या दिवशी रत्नागिरी जिल्ह्यांत वाडाजून येथे झाला. यांचा मॅट्रिकपर्यंतचा इंग्रजी अभ्यास मुंबईच्या विल्सन शाळेत झाला. हे 'सुज्ञानबोधक', 'स्वदेशपत्र', 'सत्यमित्र' वगैरे पत्रांतून लेख लिहित असत. पुढे संस्कृतचे अध्ययन करून इ. स. १८८० मध्ये त्यांनी नाटके लिहिण्यास सुरुवात केली, व नाटक मंडळी काढून सरासरी १८९५ पर्यंत त्यांनी तो घंदा चालविला. कै. आण्णा किर्लोस्कर यांनी संगीत शाकुंतल नाटकाचा प्रयोग केल्यावर लगेच पुढे चार, पाच महिन्यांनी म्हणजे इ. स. १८८९ च्या एप्रिल महिन्यांत यांनी मुंबईस संगीत शाकुंतल नाटकाचा प्रयोग करून दाखविला. हा प्रयोग आण्णांच्या शाकुंतल नाटकावरून केला नसून रा. डोंगरे यांनी मूळ संस्कृत नाटकाचे नवे भाषांतर व नवी पद्ये घालून केला. रा. डोंगरे यांची कवित्वशक्ति चांगली असून त्यांच्या नाटकांत 'भिनिरागदर्शन विशिष्ट आहे'. म्हणजे गवयी लोक चीजा गातात त्या पद्धतीवर रागवद्ध पद्यांची रचना केली आहे. रा. डोंगरे यांनी आपला शाकुंतल नाटकाचा प्रयोग लोकप्रिय झाला असे पाहिले तेव्हां वेणीसहाय, रत्नावली, मृच्छकटिक, विक्रमोर्वशीय, मालतीमाधव वगैरे नाटकांची संगीतांत भाषांतर करून त्यांचेही प्रयोग रंगभूमिवर आणले. आण्णा व डोंगरे या दोघांच्या काव्याची तुलना केल्यास असे दिसून येते की आण्णांच्या पद्यांत संस्कृत शब्दांचा भरणा विशेष नसून साधे मराठी शब्द विशेष आहेत. डोंगरे यांच्या पद्यांत संस्कृत शब्द विशेष आहेत; एवढेच नव्हे तर, कोठे, कोठे 'मन्मन मधुकर प्रभुपदपद्मा' असे चरणांचा चरण पद्यांत घालण्यामुळे कित्येक पदे अगदी दुर्बोध झाली आहेत. तथापि त्यांनी ती अकृष्ट रागांत रचली असून ती उत्कृष्ट पात्रांच्या तोंडून म्हणविल्याने सज्जन होई. रा. डोंगरे यांचे विशेष लोकप्रिय झालेले नाटक म्हटले म्हणजे 'संगीत इंद्रसभा' हे होय. या नाटकाचा प्रयोग नृत्यगायनयुक्त असा होत असे. यांच्या

नाटकांकडे लोकांचा ओढा लागण्यास हे एक दुसरें कारण झालें असें म्हणण्यास हरकत नाही, आण्णांच्या नाटकांत जसे भाऊराव मुख्य स्त्रीपार्ट करीत तसेंच ढोंगरे यांच्या नाटकांत रा. गजाननबुवा हे करीत असत, व आरंभें भाऊराव व गजाननबुवा यांची तुलना करूं लागले तेव्हां लोक ' गजाननबुवाचें काम कांकणभर चढच होते ' असें म्हणूं लागले. ढोंगरे यांची स्वतंत्र नाटक रचना काय ती ' रंगी नायकीण ' या प्रहसनाची आहे. वेद्यागमनाच्या दुर्व्यसनाचें चित्र दाखविण्याच्या उद्देशाने त्यांनीं हे लिहिलेले आहे. तथापि, त्यांतोळ भाषा, संविधानकाची ठेवण हीं हलक्या दर्जाची असल्यामुळे व त्याचा प्रयोग करतांनाही पात्रे आपापल्या इच्छे-प्रमाणें हवी तितकी स्वतंत्रता घेत असल्यामुळे नाटकांतील उद्दिष्ट हेतूच परिणाम लोकांच्या मनावर न होतां उलट ग्राम्य करमणूकीस एक प्रकारें उत्तेजन दिल्यासारखे झाले. या एका नाटका खेरीज ढोंगरे यांची बहुतेक सर्व नाटके चांगलीं असून त्यांचे प्रयोगही चांगले होत असत [मराठी रंगभूमि, पृ ११६-२२]

विष्णु कृष्ण चिपळूणकर [१८१०-१८८२] कोंकणस्थ ब्राम्हण. यांचा जन्म पुणे येथे झाला. १८६५ साली मॅट्रिक होऊन डेकन कॉलेजांत गेले. तेथे अभ्यासापेक्षां ग्रंथवाचनकडे फार लक्ष दिल्यामुळे बी. ए. व्हावयास यांना पांच वर्षे लागली. बी. ए. झाल्यावर कांही वर्षे यांनी शाळाखात्यांत नोकरी केली. परंतु १८७९ साली नोकरीचा राजीनामा देऊन स्वतंत्र उद्योगास आरंभ केला. ' निंबवमाला ' काढून तिच्यांतील लेखांनीं यांनी महाराष्ट्र हालवून सोडला. ' न्यू इंग्लिशस्कूल, ' ' चित्रशाळा, ' ' किताबखाना ' ह्या संस्था काढल्या व ' केसरी ' व ' मराठा ' हीं वर्तमानपत्रे सुरू केलीं. हे असामान्य बुद्धिमान, उद्योगी, करारी व बाणेशर पुरुष होते. तसेंच मोठे विद्वान् व खंदे लेखक होते. सर्वच बांधणींत पाश्चात्य अनुकरणाचें बंड विरोधतः सुशिक्षित लोकांत जास्त माजलें व लोकांस आपलेपणाचा विसर पडूं लागला, इतकेच नव्हे तर पाश्चात दुर्गुण शिक्षित क्षणविणाच्या लोकांत मान्यता पावूं लागले. अशा वेळां आपलेपणाची स्थिति ह्यांच्या लेखांनीं जागृत केली. व सर्व महाराष्ट्र खडबडून जागा झाला. सुशिक्षितांचे लक्ष लोकशिक्षण आणि लोकसेवा ह्या श्रेष्ठ कर्तव्याकडे ओढले जाऊन मराठी भाषेच्या सेवेत व स्वदेशाच्या इतिहासांत त्यांचे मन अधिकाधिक रमूं लागले. साधी राहणी, उदात्त विचार, स्वावलंबन व देशप्रीति इत्यादि महाराष्ट्रीय सद्गुणांची जाणीव ह्यांच्या लेखांनीं तरुण पिढींत प्रदीप्त केली. ह्यांचे लेख व आपल्या आयुष्याच्या अल्पावकाशांत ह्यांनीं केलेली देशसेवा महाराष्ट्र कधीही विसरणार नाही. [मनोरंजन १९१०]

“ ज्याप्रमाणे पवित्र शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणे ईश्वरानें प्रचंड आकाश उत्पन्न केल्यानंतर सृष्टिनिर्माणानें चौथे दिवशीं संध्याकाळीं लहान लहान अगण्य ताऱ्यांचे समुदायांत प्रथमच द्वितीयेचे अत्यंत लहान परंतु रमणीय चंद्रकलेला एकाएकी उत्पन्न केले, त्या वेळीं तो प्रसंग जसा अति रम्य व आनंदमय वाटला असेल त्याप्रमाणे आपला देश, आपला धर्म, आपला इतिहास, आपल्या जुन्या विद्या, आपले कलाकौशल्य वगैरे गोष्टीं विषयी ज्या अनेक भ्रांतिमूलक व अहितकारक अशा कल्पना आपले लोकांत पसरल्या होत्या त्यांचें निरसन करण्याकरितां निबंधमालेचा नूतन उद्देश झालेला पाहून तो मराठी रसज्ञ वाचकांस अत्यंत रमणीय व आल्हादकारक वाटला असेल यांत नवल नाही ! कृष्णशास्त्री यांनी आपली लेखणी सुमारे पंचवीस वर्षे चालवून ती आपले चिरंजोबाचे हातीं या सुमारास दिलेली पाहून वरील मंडळीस आनंद झाल्यावांचून राहिला नसेल. शिवाय कृष्णशास्त्री यांचे लेखांत जे स्वतंत्र व निर्भिड विचार कधीं आले नव्हते ते चिरंजोबाचें उदात्त लेखांत येऊ लागल्यामुळे लोकांचे मन मलेकडे विशेषेकरून लागले. यापूर्वी इंग्रजी राज्य, इंग्रजी विद्या, इंग्रजी कला, हरएक इंग्रजी गोष्ट यांचे नवीन विद्वान लोकांचे ग्रंथतून, वर्तमानपत्रांतून, वक्त्यांचे भाषणांतून जयघोषाचा नाद चोहोकडे दुमदुमून राहिला होता; आणि उलटपक्षी पेशवाईतील शहाणे लोक भटपांड्ये यांचे कावे, प्राचीन विद्या, प्राचीन कला, प्राचीन धर्म इत्यादि विषयांवरील शतपत्रें, घाशीराम कोतवाल, जोतीबांची गुलामगिरी, पुण्याचे वर्णन वगैरे पुस्तकांतून एकसारखी विटंबना व फजितीं हीं चालू होती. सरते शेवटीं इतकी मजल येऊन पोचली की प्रत्यक्ष जगद्गुरूस साक्षीकरितां कोर्टांत ओढून नेऊन हिंदुधर्माचे जुने समजुती प्रमाणें अपमान केला असतांही त्याबद्दल वर्तमानपत्रांतून जयजयकारच ! । अशी नवीन पक्षाची—त्यांत कोणी जज, कोणी प्रोफेसर, कोणी वकील व पुष्कळ डिग्रीवाले हे असल्यामुळे त्याची सरशी व जुन्या पक्षास कोणी वजनदार पाठबळ देणारा नसल्यामुळे त्याचा पाडावा होऊन तो हतवैर्य होऊन राहिला असतां मालाकाराची प्रथम हळू परंतु स्पष्ट ऐकू येणारी व जुने पक्षास उमेद आणणारी गर्जेना एकाएकी कानांवर पडल्यानें व शेवटीं मालाकाराचे तीव्र आघातांनी नवीन पक्षांतील प्रमुख प्रमुख वीर घायाळ होऊन त्यापक्षाचा पाडाव झालेला पाहून बहुतेक मराठी वाचकांस जो अश्र्वर्यानंद झाला असेल त्यावरून आमचे मर्मज्ञ इंग्रजी वाचकांस रॉटचे आयव्हानो कांबरीतील राजपुत्र जॉन यानें आशावी येथें भरविलेल्या टूर्नमेंटचे प्रसंगाची—की जेथें नार्मन वीरांची प्रथम उत्तम रीतीनें सरशी होऊन स्याक्सन पक्ष फजीत होऊन बसला असतां

हुसून एका-इसकसन वीरचे वृत्तराजीवा. मंसीर मर्जेना एकून व पुठे लवकरच त्ये. लवकरच चढलेल्या लक्ष्मण वीक्षांस समरांगणमंत नीत केलेले पाहून जुन्या स्याक्सन पक्षास जे आनंदाश्चर्ये वाढले.—त्याची आठवण झाल्यावाचून रहणार नाही! ”

[ल. कृ. निपळूणकरकृत विष्णुशास्त्री यांचे चरित्र]

“ गेल्या आठ वर्षांत सदरील पुस्तकाचा (निबंधमालेचा) जो आम्हां अव्याहृत उद्योग केला त्याला आमच्याच देशांत काय, पण पाश्चात्य देशांतही तोड सांपडणार नाही असे म्हटलें असतां गर्वोक्ति केल्याचा दोष माथी येइल असें आम्हांस वाटत नाही. मासिक किंवा त्रैमासिक पुस्तकांची कोठेही स्थिति पाहिली तर एवढा डोलारा कोणी एकत्र्यानेच शिरीं बाळगिला आहे असें आम्हांस तर अद्य ए कोठे आढळलें नाही. केवळ भषांतररूप किंवा प्रकाशनरूप पुस्तक असले तर वरील गोष्ट सुसंभाव्य आहे. पण स्वतंत्र निबंधरचनेचा विचार केला असतां ती पद्धत वरच्याहून किती भिन्न आहे हें कोणाच्याही सहजगत्या लक्षांत येणार आहे. असले काम म्हणजे चार चौघाचे जेव्हां हात लागतील तेव्हा तें उठायचे ! आज अमक्यानें लिहिलें; उद्यां तमक्याने लिहिलें, हा विषय एकानें घेतला, दुसरा विषय दुसऱ्यानें घेतला, याप्रमाणें ‘ दसकी लकडी एकका वोजा ’ या न्यायानें प्रस्तुतसारखा उद्योग उभारला जाऊन चालत असतो. तर हें बहुजनसाध्य कार्ये आम्हीं स्वतःच अंगिकारलें असतां त्यांत इतक्या अडचणां आल्या व ते वरचेवर मागे पडत असे या गोष्टीचें वस्तुतः—पाहतां कोणास आश्चर्य करण्यास कारण नसून इतक्या विषयांवर इतका कळपावेतो आझी लेखणी चालविली, आणि कोणा-पाशीं एक छदाम किंवा एक ओळही न मागतां, अगर मेहेरवान डायरेक्टरसाहेद किंवा ट्रान्सलेटरसाहेब यांच्या मेहेरबानीची बिलकूल फिकीर न करतां हें महासत्र संपवून आज अवभृथस्नानाला मोकळे होणार हीच विशेष गोष्ट असें ह्मणण्यास फारशी हरकत दिसत नाही. त्यांतून आजपर्यंत बडबड्या मंडळीनें कितीका प्रकारचे मानसिक संकल्प केलेले आहेत, व कितीकाप्रकारचे प्रचंड उद्योग हातीं धरून ‘ आरंभशूर ’ त्याच्या प्रसिद्ध सुत्रांस मात्र दडतन्व आणले आहे ही गोष्ट मनांत आणली असतांही आमच्या चतुरश्रमितिपुष्पमालेकडे पाहून आम्हांसच क्रय, पण प्रत्येक आम्हाहितेच्छूला अनंद झाल्याबिना सहणार नाही असें आम्हांस वाढते. आम्हीं विशिष्टांक्षेपेंत असून आंगलभौमनिर्मित विद्यमप्रवृत्तमार्ग क्रमीत असतांही बाजूच्या वृक्षलतांच्या पुष्पपल्लवांनीं कित्येक वेळां आकर्षितांतः—कारण होऊन मधें मधें गमत होतो, व विद्यालयंतील सोळा संस्कार लामून स्वतःसिद्ध होस्साते बाहेर पडतांच वरील वृक्षपटिकांतच असम यावून धन्यता जोडायची हा आमचा

कृतसंकल्प होता. पुढे जगदीशकृपेने तसाच योग घडून येऊन आम्ही 'टेम्पेस्ट मधील एरियलाप्रमाणे' बंधमुक्त होतांच त्याचाच क्रम स्वीकारला, आणि त्याचे फळ प्रस्तुत पुस्तक हे होय. आमच्या पूर्वीचे विद्वानमंडळ हे फार झाले तर आपल्या ठिकाणांचे आपण रममाण होऊन वगैरे पुण्यांचा मकरंद सेवीत असे. पण आम्ही आपल्या देशबंधूची आठवण करून त्यांस गीर्वाण व आंग्लभौम पुण्याकरांतील मधु-त्रिदंवा व सौरभाचा यथावकाश व यथाशक्ति लाभ करून द्यावा हे मनांत आणले, विद्यापिठरूप महानिडांतून पांख फुटून भरारी मारल्यास आज आम्हांस दहा वर्षेच काय तो झाली; पण या एका दशकांतच आमचा पूर्वीक संकल्प किती सिद्धीस गेला हे पाहून आम्हांस बरेच समाधान वाटते. व पुढील काळाकडे नजर दिली असतां खूप उमेद येते. आमच्या वडिलांनीं आम्हांस विद्योपाधन समर्थीच लेखन प्रविष्ट करून ठेवलेच होते; व वरील नीडत्यागाच्या वेळेपरत माजी 'शालापत्रका'चे धुराकर्म त्यांनीं सर्वस्वीच आम्हांवर लोटून दिले. हे धुरीणत्व चार वर्षे पावेतां आमच्याकडे होते. पण १८७४ सालापासून ते एका जबरदस्त दुष्ट ग्रहाच्या फेऱ्यांत पडले व मनुष्य किंवा होडी भोवऱ्यांत सांपडली असतां कालेकरून जशी त्यांची गति केंद्रप्रवण होत होत त्यांचा शेवटीं लय होतो, त्याप्रमाणेच पुढील सालापर्यंत वरील ग्रहप्रस्त पुस्तकाची मजल जेमतेम आटपून शेवटीं बुडाले! हा महान् अनर्थ होण्यास कारण काय झाले म्हणाल, तर मराठी कविता, सदरील विषयाचे पूर्व भाग आटपून महाराष्ट्र कविते-वर आम्ही येऊन ठेपलो होतो, व आरंभी थोडासा उपोद्घात केला होता. या उपोद्घातांत सदरील कविनेचे शत्रु जे मिशनरी त्यांच्या संबंधाने कांहीं मजकूर आला होता. पण येवढेच कारण ट्रान्स्लेटर साहेबांसारख्या सुज्ञ व सद्धर्मी मनुष्याचा पित्तक्षेभ होण्यास बस होऊन ताबडतोब डायरेक्टर साहेबांचा खलिता सुटला की, असला निबंध या मासिक पुस्तकांत पुनः आला तर खबरदारी असो; तर या प्रकारें करून 'शालापत्रका'च्या द्वारे आमचा प्रथमतः लेखनसरस्वतीच्या मुलु-खांत प्रवेश झाला. हा होऊन दोन वर्षे झालीं तो आम्हांस स्वतंत्र पुस्तककर्तृत्वाची हौस वाटून प्रस्तुत मालेचा प्रादुर्भाव झाला. याही गोष्टीस आज आठ वर्षे लोटून गेलीं. इतक्या काळांत प्रस्तुत पुस्तकाच्या संबंधाने किती उलाढाली झाल्या, व तितक्यांतून पार पडून आज स्वतंत्र शाळा, स्वतंत्र छापखाना, स्वतंत्र वर्तमानपत्रे, इत्यादि नवीन सृष्टीत आम्ही कसे येऊन पडलों, हे यापूर्वी आमच्या प्रिय वाचकांस निवेदन केलेलेच आहे !

[निबंधमालेचा उपसंहार] मांडे आवृत्ति.

३ " विष्णुशास्त्री चिपळुणकर यांच्या लेखांचे स्वरूप आणि ते निर्माण झाले तो काळ ह्या गोष्टी अशा प्रकारच्या आहेत कीं त्यांच्या महत्त्वाच्या संबंधाने एकमत

होणें निदान त्यांच्या वेळीं तरी अशक्य होतें. कोणत्याही चळवळीच्या वेळीं सदस-
द्विचारांपेक्षां मनोविकारास प्राबल्य असतें. शिवाय आमच्या लोकांमध्ये सार्वजनिक
आणि लौकिक गोष्टीच्या संबंधाने विचार करितांना खासगी गोष्टी आणि मते
एकीकडे ठेवून समतोल बुद्धि-राखण्याचें तत्व अज्ञानही आलेले नाहीं; मग तेव्हां
तर नव्हतेच, यामुळे एका बाजूने केवळ लेखांचा कडकपणा आणि लिहिण्याची
फजीती करण्याची शिस्त पाहून 'वाहवारे शास्त्रीबुवा! कशी मजा केलीत !' असे
प्रसंशापर उद्गार निघाले तर दुसऱ्या बाजूनें हा केवळ पोरकट, टवाळ लिहिणारा
आहे. याचें तोंड बंद केलें पाहिजे असे धिक्कार युक्त ध्वनी निघूं लागले. या गोष्टीला
आतां चाळीसांवर वर्षे होऊन गेलीं. भाषेच्या उन्नतीचे त्यांना मोठें काम केले आहे,
हें सर्व पक्षांच्या लोकांना कबूल करणें भाग आहे. आतां दोषांची आठवण बुजून
गूणच ध्यानांत राहणार आहेत, ”

[रा. भि. जोशीकृत मराठी वाङ्मय विवेचन]

“ निबंधमालेंत मेकॉलेच्या विचारांची व टीकापद्धतीची इतकी हुवेहुब नकळ
केलेली आढळून येते व मेकॉलेचा कोटिक्रम, त्याचा तिखटपणा, एखाद्यावर घसरले
कीं त्याला पूर्णपणें चीत करण्याची तऱ्हा, गहडपक्ष्यासारखे सारस्वताच्या अनेक
शऱ्हांत भराऱ्या माहन लेख बहुश्रुतपणाने, विविध माहितीनें, सफाईदार, सोप्या
व जोरदार भाषेनें चित्तवधक करण्याची हातोटी, वगैरे गुणांचें निबंधमालेनें इतक्या
आश्चर्यकारक रितीनें अनुकरण केलेलें दृष्टोत्पत्तीस येते कीं, निःपक्षपाती मनुष्यास
मेकॉलेच्या निबंधाचे निबंधमालेनें शिष्यत्वच पत्करिलें आहे काय असे वाटतें.
निबंधमालेला मुख्यतः इंग्रजी वाङ्मयापासून स्फूर्ति झालेली उघड दिसते. इंग्रजी
उगरे, इंग्रजी वळण, इंग्रजी विचार, इंग्रजी पद्धति, हीं सर्व इतक्या स्वतंत्रपणें
निबंधमालेनें स्वीकारलेली दिसतात कीं निबंधमाला खरोखरीच परपुष्ट असूनही
पूर्ण स्वतंत्र ग्रंथ झाला आहे. इंग्रजी विद्यावृक्षाला महाराष्ट्रांत पहिलें सरस फळ
आलें तें 'निबंधमाला' होय. ” [पांगरकरकृत 'निबंधमालेचे स्वरूप व कार्ये.]

शृंगार-वीर-नय-लेख आतां कशाचे ! येईल मात्र भरतें करणारसाचें
गंभीर धीर रस पूरित वाग्विलास, गेला लया तव पित्यासह आजि खास।
ज्यांच्या गुणीं मुदित पंडित सर्वे झाले, गर्वोद्धतासहि जिहीं मदहीन केले,
सर्वत्र ज्यास जयपत्र मिलेच जाण, ऐसे आतां लिहिल निस्पृह लेख कोण ?

वि. भ. लेभें.

x x x x x

उपसंहार.

आता सदहून काळांत वाङ्मयाच्या निरनिगाळ्या शाखांची कितपत वाढ झाली ते पाहू या:-

कथात्मक वाङ्मय—प्रस्तुत काळचे कथात्मक वाङ्मय (पौराणिक कथा सोडून) म्हणजे वेताळपंचविशी, भोजकालीदास सारख्या गोष्टींच्या पुस्तकांचे बनलेले होते व त्यांत खियांबद्दल अनुदार कल्पना, चतुर प्रधान व मूर्ख राजा यांचीं चेष्टिते व व्यवहारचातुर्यांचे धडे यांशिवाय फारसा अर्थ नसे. इंग्रजी कादंबरीच्या धर्तीवर लिहिलेल्यांत इळवे यांची मुक्तामाला (१८६१) कालानुक्रमांत आद्यस्थान पटकावील. मुक्तामालेस लौकरच घाशीराम कोतवाल, मंजुघोषा, विचित्रपुंरी, चंपकमाला वगैरे अद्भुत लीला दर्शविणाऱ्या बहिणी झाल्या. गुंजीकरांच्या मोचनगड, (१८७१) ह्या कादंबरीने अद्भुताची आवड कमी करून ऐतिहासिक दृष्टि प्रथम उत्पन्न केली. हंबीरराव आणि पुतळाबाई,* शिरस्तेदार, शिक्षक, नारायणराव आणि गोदावरी, व सुशील ययुना; † या चांगल्या कादंबऱ्या प्रस्तुत काळांत झाल्या; परंतु अरेबियन नाइट्‌सच्या अनुकरणामुळे उत्पन्न झालेल्या त्या वेळच्या पर्शियन, चिनी व जर्मन नाइट्‌स, व स्त्रीपुरुषांच्या दुराचरणा संबंधाच्या गोष्टींचीं दसकळ्यांनां मोजतां येणारीं चोपडी पाहून त्या वेळच्या लोकांमिह्ची बदल फार वाईट मत होतें. हरि व त्रिंबक, कुटुंबवत्सल, गलिब रचा वृत्तांत वगैरे भाषांतरलेले बालोपयोगी कथावाङ्मय या काळांत पुष्कळ झाले

नाटकः—या सदराखाली पुष्कळ चांगली पुस्तके प्रस्तुत काळांत नमूद करतां येतील. परशुरामपंत तात्या यांची उत्तररामचरित, मृच्छकटिक, वेणीसंहार व शाकुंतल; राजवाडे शास्त्री यांचीं मुद्राराक्षस व विक्रमोर्वशीय हीं संस्कृत नाटकांचीं गद्यपद्यात्मक भाषांतर, मनोरमा, स्वैर सकेशा, डॉक्टर व वैद्य, मोर एल् एल् बी, सौभाग्यरमा, दिवाणी कोर्टीपासून परिणाम, फॅशननेबल वाइफ यांसारखीं सामाजिक सुधारणांचें मंडन अगर खंडन करणारीं बरीं वाईट प्रहसनें, मल्हारराव एकस गायकवाड हे वर्तमान काळच्या इतिहासावर बसविलेले नाटक; कीर्तन्यांचे टेम्पेस्ट, सिंबेलाइन-तारा, शशिकला आणि रत्नपाल (रोमिओ); हॅम्लेटचे तीन अवतार

* १८५७ च्या बंडावर. † फडक्याच्या बंडावर.

विकारविलसित, वीरसेन व हिंमतवहादर, आंतिकृत चमत्कार वगैरे शेक्सपीयरच्या नाटकांची भाषांतरें; नलदमयंती, शांभुतल, गौभद्र, रामराज्यविद्योग, मालतीमाधव वगैरे आद्य संगीत नाटके या काळाच्या जमेस आहेत. ऐतिहासिक नाटकांत गुणोत्कर्ष व कीर्तन्यांचा मधवराव हों नांव देण्यालायक आहेत, ज्येष्ठ नाटके तसल्या गौरीप्रमाणेच या काळांत फारच फलावली होती पौराणिक कथांवर जवळजवळ शंभर नाटके या काळांत झाली; तशीच ऐतिहासिक नाटके व प्रहसनें पंचवीस एक झालीं.

चरित्रः— रामदासस्वामी, एकनाथ स्वामी, विष्णुबोवा ब्रह्मचारी, पाळंदे, पहिला बाजीराव, परशुरामपंत भाऊ, वामन पंडित यांचीं चरित्रें लिहिलीं गेलीं. परकीय युरोपियन पुरुषांच्या चरित्रांची संख्या एतदेशीयांच्या चरित्रसंख्येपेक्षां अधिक आहे ! यांत सहस्रबुद्ध्यांचे एकनाथचरित्र व बापटांचे बाजीराव चरित्र हीं पुस्तके कादंबरी वजा आहेत व भाषेच्या दृष्टीने जितकी महत्त्वाची आहेत तितकी सत्याच्या दृष्टीने नाहीत. हंसाचा वामन पंडित अप्रतिम आहे. लहान लहान चोपड्यांचा व भाषांतरित चरित्रांचा नामनिर्देश करित नाही.

इतिहासः— शालोपयोगी इंग्रजी इतिहासांची भाषांतरें सोडून देतां हे सदर फारच दरिद्री होत. शिवाजी महाराज व प्रतिनिधी यांचा इ. शिंदे विंचूरकार व आंध्रे घराण्यांचे इ, हिंदुस्थानकथारस, गोमांतकाचा प्राचीन व अर्वाचीन इ., वेनेइस्त्रायल लोकांचा इ., लोकहितवादीच्या ऐं. गोष्टी, कुर्ग व सीलोनचे इतिहास ही स्वतंत्र व शोधपूर्वक पुस्तके या काळांत झाली तथापि इतिहासाच्या नांवावर मनःकल्पित गप्पा झोकण्याची संवय अजून नष्ट झाली नव्हती असे शिवाजी व दादोजी वगैरे पुस्तकांवर दिमून येतें. सोहनीकृत पेशव्यांची वखर व गोंडसे यांचा 'माझा प्रवास' हीं पुस्तके याच काळांतिल.

धर्म -- या विषयावर या काळांत पुष्कळच पुस्तके झालीं. ख्रिस्ती धर्मांने हिंदु धर्माकर हल्ला निकाराचा चढवून आमचे अनेक विद्याभूषित मोहरे आपल्या ताब्यांत घेतले व शिपाई यादे तर असंख्य जिकले जात होते; त्यामुळे हिंदुधर्मा-मान्यांसही हा हल्ला परतविण्यासाठी आपली शास्त्रांभे परजावीं लागलीं. ख्रिस्ति लोकांनी असंख्य चोपड्यांत हिंदु धर्माची निंदा केली व त्यांत काहीं चांगलीं पुस्तकेही झालीं. बाबा यदमनजी यांचे अरुणोदय हे पुस्तक अशिक्षित हिंदु समाजाची धार्मिक स्थिति समजावून देतें विष्णुबोवा ब्रह्मचारी यांच्या वेदीतधर्म प्रकाशनें

हिंदु धर्माचा पुष्कळच वचव केला जोतीवा फुले यांची ' गुलामगिरी ' सारखी चोपडी ब्राह्मणवर्गाच्या द्वेषाची मशागत करित होती, गुंजीकरांचे सरस्वति मंडळ व भागवतसंस्कारांचे त्यावरीस उत्तर; सार्वकारद्विजत्वखंडन यांसारखी पुस्तके जाति-द्वेषास वारा घालित होती.

नीति व तत्त्वज्ञानः—यशोदा पांडुरंगी टीका, स्वपराक्रम, नीतिमंदिर, स्वाध्याय, स्रधर्मनीति, सद्गर्तन, विद्यार्था, गीतापंचदशी, वधूदर्पणमाला यांपैकी बहुतेक भाषांतरें असून थोरापेक्षा वाळास उपयोगी आहेत, पण भाषेच्या दृष्टीने वाचनीय आहेत. ओक व सिमियन बेजामिन यांची अनेक चोपडी नीतिपर आहेत.

प्रवास व स्थलवर्णन—या सदरांत राणीचे पुस्तक (भा.) धौममहा-बळेश्वर वर्णन, डोगरीच्या तुहंगांतील १८१ दिवस, इरलंडचा प्रवास, पुणे वर्णन, विजापूरवर्णन, यात्राकल्पलता, तीर्थयात्रा प्रवच ही निवडक पु. येतात.

निबंध—या सदरांत येणाऱ्या या काळाच्या सर्व निबंधांत विष्णुशास्त्री याच्यः निबंधमालेचे नाव त्याची ओचस्वः वाणी व विचारसरणी यांच्या योगें अप्र-गण्य झाले आहे. या काळांत नोकरशाही, वर्णशाही व रुढिशाही यांच्या विरुद्ध चिपळूणकर, फुले व लोकहितवादी यांचे हल्ले चढत होते व नावलंघनील मराठ्यांचा निबंध, मल्हारराव व सर टी. माधवराव यांच्या कारभारासंबंधी अनेक नि., कवि-पंचक, लघुनिबंधमाला, रोगी आणि वैद्य (कथारूपाने), ब्रिटिश राज्य व्यवस्था, वंगरे निबंध या काळांत झाले.

कलाः—जादूटोणा, दारूकाम, अश्वविद्या, यत्रकला वंगरेवर लहान लहान पुस्तके झाली; वैद्यका संबंधी पुस्तकांत अवला स. १७११ व वालसंगोपन ही नोदण्या-जोगी आहेत. कायद्यावर तर या काळांत हल्लीच्या पेक्षा फारच पुस्तके झाली, देशी भाषेत काम चाले त्याचा हा परिणाम होता.

काव्यः—कुठ्यांच्या राजा शिवाजीने अनुनिक कवितेचे शिंग फुंकले गंगा नदीवरील तीन काव्ये, शिवाजी चरित्र, उच्छ्वप्रकाश, अकबर, पार्वती प्रकोप, गणपती निधनाविलाप, पद्य रत्नावली, रघुवंश, पडकतु वर्णन, समुद्र, महा-

राष्ट्रजन विलाप हीं जुन्या धर्तीची काव्ये झालीं. जमीन मोजणीचीं कोष्टके व मेरेच्या इतिहासांतील ठळक गोष्टींवर देखील कविता झाल्या !

कोशादिः—रघुनाथशास्त्री यांचे हंसकोश व भरतखंडाचे ऐतिहासिक कोश; यांशिवय तळेकर, कॅन्डी आदिकांचे शब्द कोश, कांहीं व्याकरणाची पुस्तके, व्युत्पत्तिप्रदीप, शब्द सिद्धि निबंध. अलंकारादर्श वगैरे वाङ्मयाभ्यासाचे साहित्य याच काळांत निर्माण झाले.

अर्वाचीन मराठी वाङ्मय परिशिष्ट (१)

इ. स. १८५७-१८८५ या कालांतील प्रमुख मराठी मासिक पुस्तके.

अबलामित्र सं. रावजी हरी आठवले अलीबाग, १८७६

आर्यमित्र सं. वासुदेवशास्त्री केमकर, १८८४

उपयुक्त ज्ञानसागर सं. का. म. थत्ते, पुणे १८७८

पेतिहासिक नाटकमाला सं. रा. ह. आठवले, अलीबाग, १८८०

कथाकल्पतरू सं. कृष्ण याज्ञवल्की, मुंबई, १८७५

कथारत्नावली (जुनी) सं. विनायक नीलकंठ, मुंबई, १८७४

कादंबरीकलाप सं. गो. व. देवल, व. श्री. मि. सरदेसाई, पुणे, १८८४

काव्येतिहाससंग्रह स. ज. बा. मोडक, १८७८

कुटुंब करमणूक सं. गो. मो. कालेकर, १८८३

गुलजार गुलहौशी सं. विठ्ठल गोविंद, १८८३

चित्रदर्शन सं. नारायण शिवगम माळवणकर, रत्नागिरी, १८८३

तत्त्वविवेक सं. एस. व्ही. केळकर, पुणे, १८८३

दंभहारक स. सदाशिव रामचंद्र, १८७१

धन्वंतरी सं. परशुराम नारायण पटवर्धन, पुणे, १८८५

नाट्यकथार्णव सं. शंकर मोरो रानडे, मुंबई, १८७९

निबंधचंद्रिका सं. रा. मि. जोशी, रत्नागिरी, १८८३

निबंधमाला सं. विष्णु कृष्ण चिपळूणकर, पुणे, १८७४

निबंधसार स. बळवंत आण्णाजी लडू, पुणे, १८७८

नीत्युपदेश सं. सीमियन बेजामिन मुंबई, १८८५

न्यायदीपिका सं. वामन रामचंद्र ओक, १८७०

न्यायाश्रम सं. त्रिंबक नारायण राजमाचीकर, १८६६

पुणे सार्वजनिक सभेचे मा. पुस्तक सं. सी. ह. चिपळूणकर, १८८१

पुष्पगुच्छ सं. कृ. ना. आठवले, मुंबई, १८८०

- बालबोध सं. विनायक कोडदेव ओढ, मुंबई, १८८१
- बालसुमित्र सं. शं. द. पदे, मुंबई, १८८४
- भारतवर्ष सं. दत्तात्रय बळवंत पारसनीस, पुणे, १८७३
- मालिका सं. बळवंत रावजी पाटील, पुणे, १८८३
- राजहंस सं. अनंत वामन वर्णे, १८८२
- लोकहितवादी सं. गोपाळराव हरी देशमुख, १८८२
- बन्हाडशालापत्रक १८७६
- विद्याकल्पतरू सं. रावजी केशव सांबारे, ठाणे, व बडोदे, १८६८
- षिबुधप्रिया सं. गोविंद विठ्ठल सिरपाट, मुंबई, १८८४
- .विविधकला विस्तार बडोदे. १८८५
- विविधज्ञानविस्तार सं. रा. मि. गुंजीकम, मुंबई १८६८
- वीरपत्नी सं. बाळाजी के. रघुनाथ, मुंबई, १८९१
- वेदांतसमूह सं. वासुदेव शिवराम जोशी, पुणे, १८७८
- वेदार्थयत्न सं. शंकर पांडुरंग पंडित, मुंबई, १ ७६
- वेदोक्तसद्धर्मविचार सं. विष्णुवुवा ब्रम्हचारी, मुंबई, १८७५
- शालापत्रक सं. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, पुणे, १८६३
- शिष्यकलासंग्रह सं. व्ही. ए. घेंयवान, पुणे, १८७६
- शेतकरी सं. सखाराम चिमगाजी गोळे, उमरावती, १८८३
- शेतकी (त्रैमासिक) सं. काशिनाथ महादेव थत्ते, पुणे, १८७६
- षट्दर्शनचिंतनिका सं. महादेव मोरेश्वर कुंटे, पुणे, १८७७
- सत्यदीपिका (नवी) सं. रे. बाबा पदमजी, पुणे, १८७४
- सर्वसंग्रह सं. माधव चंद्रोबा डुकले, मुंबई, १८६०
- सुमार्गदर्शक सं. परशराम भिकाजी भाटे, रत्नागिरी, १८६८
- सृष्टिज्ञान सं. बळवंत भाऊ नगरकर, मुंबई. १८८५
- सांगित मीमांसक सं. आण्णा धारपुरे, पुणे, १८८४
- स्त्रीज्ञानप्रदीप सं. लक्ष्मण शंका अभ्यंकर, ठाणे, १८६९.

हिंदुधर्मविवेचक सं. राजाराम रामकृष्ण भागवत १८८५

ज्ञानदीप सं. सदाशिव पांडुरंग केळकर, मुंबई, १८८४

अर्वाचीन मराठी वाङ्मय परिशिष्ट (२)

कांही विशेष प्रचारांतील अपूर्ण व टोपण नावे आणि त्यांचे स्पष्टीकरण.

अनंततनय	दत्तात्रय अनंत अपटे
अरविंद	भारतूर नानजी शिंदे
अज्ञातवासी	दिनकर गंगाधर केळकर
आनंद	विनायक लक्ष्मण वरवे
आनंदीरमण	जगन्नाथ वामन हर्षे
कमलावर	गोपाळ गोविंद अधिकारी
काव्यविहारी	दत्तात्रय विनायक गद्रे.
किरात	कृष्णाजी लक्ष्मण सोमण
कुवलयानंद	जगन्नाथ गणेश गुणे
कृष्णतनय	विनायक कृष्ण मुळे
कृष्णाग्रज	वळवंत महादेव गा
केशवकुमार	प्रल्हाद केशव अत्रे
केशवसुत	कृष्णाजी केशव दामले
गिरीश	यशवंत केशव कानेटकर
गोपिकातनया	सौ. मनोरमाबाई रानडे
गोविंदाग्रज	राम गणेश गडकरी
चंद्रशेखर	चंद्रशेखर शिवराम गोंहे
जातिहृदय	नारायण दामोदर सावरकर
दत्त	दत्तात्रय कोंडो घाटे
धनुर्धारी	रामचंद्र वि. टिकेकर
नागेश	नागेश गणेश नवरे

नाथमाधव	नाथ माधव पितळे
बलवंत	बलवंत हणमंत पळशीकर
बालकराम	राम गणेश गडकरी
बालकवी	त्र्यंबक बापूजी ठोमरे
बी	नारायण मुरलीधर गुते
भालचंद्र	गणेश नारायण टिपणीस
भृंग	काशिनाथ वा पंडित
मधुप	कृष्णाजी केशव गोखले
मनोहर	गोपाळ गंगाधर पोतदार
मार्गण	सीताराम केशव दामले
माधवानुज	काशिनाथ हरि मोडक
महाराष्ट्रीय	नारायण रामचंद्र पाटणकर
मुकुंदराय	मुकुंद गणेश मिरजकर
यशवंत	यशवंत दिनकर पेंढारकर
राधारमण	कृष्णाजी पांडुरंग लिमये
लोकहितवादी	गोपाळ हरि देशमुख
वनगाली	वासुदेव गोविंद मायदेव
विनायक	विनायक जनार्दन करंदीकर
शारदाभक्त	कृष्णाजी बाबाजी कुळकर्णी
शारदाश्रमवासि	पुरुषोत्तम गोविंद काणेकर
श्रीकृष्ण	श्रीकृष्ण नीलकंठ चापेकर
सदाशिवात्मज	परशुराम सदाशिव देसाई
सहकारी कृष्ण	कृष्णाजी अनंत एकबोटें
साधुदास	गोपाळ गोविंद पाटणकर
सीतकांत	सीताराम शिवराम लोटलीकर
सुमंत	धुंडिराज आप्पाजी मुर्तुळे